

İnsan hakları bağlamında embriyonun moral statüsü

Aykut Çoban*

Marx *Yahudi Sorunu* başlıklı çalışmasında, burjuva toplumunda insan haklarına konu olan insanı, egoist, kendine yeterli, kendi çıkarlarının peşinden koşan ve toplumdan yalıtılmış birey olarak ortaya koyar. Örneğin güvenlik hakkı, böyle bir insanın kişiliğini, haklarını ve mülkiyetini garanti altına alır. Egoizmin sigortası olarak güvenlik hakkı, toplumsal ilişkilerden koparılmış bir insanı gerektirir ve bu insanın egoist çıkarlarını meşrulaştırır (Marx, 1978: 42-3; 1997: 32-35). Liberal-bireyci geleneğin beslediği bir haklar söylemi ve pratiği bireylerin temel çıkarlarını ve iyi-oluşlarını¹ koruyacaksa, bu korumanın nedeni, insanların birbirleriyle ilişkilerinde özerklik, karşılıklı saygı, merhamet ve iyilikseverlik ilkelere güvenilemeyeceği bir toplumsal yaşam koşullarında yaşamalarıdır (Benton, 1993: 121-122). Bu demektir ki, kapitalist yaşam koşullarında anılan ilkelerin gerçekleşmesine duyulan güvensizlik nedeniyle insan haklarının korumasına gerek duyulur. Liberal-bireyci insan hakları kapitalist ilişkilerin egemen olduğu bir toplumun ürünüdür ve bu toplumun işleyiş mekanizmalarını sürdürme işlevi üstlenmiştir. Bu bakımdan, liberal söylemde insan hakları hem kapitalist toplumsal ilişkilerin sonucudur hem de bu ilişkilerin meşrulaştırıcısıdır.

Liberal-bireyci haklar söyleminin beslediği insan haklarının eleştirisine yönelik bu özlü saptama, hakların toplumsal ve siyasal olarak gömülü olduğu yapılarla ilişkisini göz önünde tutmayı vurgular. Bu ise, bir yanıyla talep edilebilecek hakların türlerini açıklığa kavuşturmaya yardımcı olduğu gibi, diğer ya-

(*) Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi.

1 İyi-oluş sözcüğünü İngilizcedeki well-being sözcüğünün karşılığı olarak öneriyorum. İngilizce-Türkçe sözlüklerde refah, iyilik, mutluluk, esenlik, saadet sözcükleri ile karşılanmaktadır. İngilizce-Türkçe sözlüklerde sağlık ve mutluluk, özellikle iyi sağlık bakımından kişisel ve bedensel rahatlık olarak açıklanmaktadır. İngilizce-Fransızca/Fransızca-İngilizce sözlükte bien-être biçiminde bire bir Fransızca sözcük karşılığı bulunmaktadır. Türkçede de bire bir sözcük karşılığı olarak iyi-oluş sözcüğü ile karşılanabilir düşüncesindeyim.

nıyla da, hakları, hem var olan kapitalist tahakküm biçimlerini sürdürmek olarak hem de aynı zamanda bu biçimlere karşı çıkmayı sağlayan güçlü araçlar olarak anlamaya yardımcı olur (Evans, 2001: 34). İnsan embriyosunun haklarının tanınıp tanınmaması sorununu bu çerçevede düşünebiliriz. İnsan genetiği ile ilgili araştırmaların hız kazanması, genetik teknoloji ve tekniklerdeki gelişmeler, biyoteknoloji sektörünün ekonomik durgunluktan çıkışı sağlayacak ya da ekonomik gelişmeyi ivmelendirecek öncü bir sektör olarak görülmesi, embriyonun statüsünün belirlenmesi ile ilgili bir gündemin hazırlayıcı unsurlarıdır. Biyoteknoloji sektöründeki sermaye birikimi süreciyle dolayımlanmış genetik müdahale tekniklerinin önünün açılması, genetik müdahale ile elde edilen yaşam biçimleri ve bedensel bileşenler üzerinde fikrî mülkiyet hakları ile sahiplenmenin sağlanması ve yaşanmayan ya da hastalanmayan yeni insanın yaratılması gibi bir iddianın araştırma varsayımı olarak sunulması, embriyoya dönük hak ve yükümlülüklerle ilgili düşünceleri ve çeşitli yasal düzenlemeleri beraberinde getirmektedir. Örneğin, tüpteki embriyoya genetik müdahaleyi, egoist insanın seçme özgürlüğü olarak; tüpteki embriyoların genetik incelemesini, çocuk doğurma hakkı olarak; tedavi amaçlı klonlamayı, bireyselleşmiş sağlık hakkı olarak; embriyo üzerinde araştırma yapmayı, araştırma özgürlüğü olarak; araştırmanın ürünlerini, fikrî mülkiyet hakları olarak değerlendirip embriyoyu egemen kapitalist ilişkilerin alanına terk edebiliriz. Burada, embriyo ile ilgili edimlerimizin moral (ahlâki) ve yasal sınırını, hak sahibi bireyin yukarıdaki haklarına bağlamlı olan (correlative) yükümlülükleri biçimlendirir. Ya da embriyo için böyle bir statüyü kabul etmek yerine, daha kapsamlı, eleştirel bir moral çerçevede embriyonun hakları üzerinde düşünebiliriz. Bunun ilk adımı, embriyoyu hak sahibi insanların haklarına ve sorumluluklarına göre konumlandırmaktan farklı olarak, embriyonun kendisini bir hak öznesi olarak görmek, onu insan hakları bağlamına içermektir.

Bu yazının amacı, insan embriyosunu insan hakları bağlamında ele almanın gerekçelerini, nedenlerini ve sorunlarını tartışmaktır.² Daha geniş bir ekseninde düşünülürse, bu, odağında doğmuş olan insan bulunan insan hakları literatüründen yola çıkarak doğmamış olanın³ insan haklarından yararlanıp yararlanana-

2 Embriyonun statüsü tartışması tümüyle etik bir sorundur biçiminde bir düşünceyi ileri sürenler olabilir. Bu düşünce sahipleri, embriyonun statüsünün farklı etik yaklaşımlar bakımından tartışılmasını daha anlamlı bulabilirler. Başkaları da bu tartışmanın, etik değil de, tümüyle biyolojik ve tıbbi ('teknik') bir tartışma olması gerektiğini ileri sürebilirler. Ya da kimileri, tartışmanın odağında annenin ve kadın haklarının bulunması gerektiğini düşünebilirler. Liste uzatılabilir. Yazı, bu ve benzeri beklentileri doyurmayı amaçlamıyor. Yazının amacı, insan hakları literatürü ekseninde, embriyonun, insan haklarına sahip olanlara eşit bir statüsünün olup olamayacağını araştırmaktır.

3 Doğmamış olan hem embriyoyu hem de cenini kapsamaktadır. Genellikle kabul gören tanımlara göre, embriyo, insanın döllenmeyle başlayıp sekizinci haftaya kadar olan gelişim sürecini, cenin ise sekizinci haftadan doğuma kadarki gelişim sürecini ifade eder. Eğer embriyoyu insan hakları bağlamına yerleştirmenin inandırıcı gerekçeleri bulunabilirse, doğal olarak cenin için de aynı gerekçelerin geçerli olacağı açıktır. Bu bakımdan, embriyonun özne olduğu her cümlede, embriyo ve cenin biçiminde ikili bir özneleştirmeye gitmek yeğlenmemiştir.

mayacağı tartışmasıdır. Tarihsel olarak insan hakları doğmuş olan insanla ilgilendiği için (Mourgeon, 1990: 10), embriyonun insan hakları bakımından düşünülmesiyle ilgili ilk sorun embriyonun 'insan' sayılıp sayılamayacağı sorunudur. Bu ise bizi, ister istemez, insan ne zaman insan olur sorusuyla karşı karşıya bırakır.⁴ Makalenin ele alacağı ilk konu budur. İkincisi, insan haklarına kim sahiptir sorusudur. Bu, bizi, insan haklarına sahip olmanın ölçütlerinin embriyoya da uygulanabilir olup olmadığı tartışmasına götürecektir.

Makalenin kapsamıyla ilgili iki noktanın belirtilmesinde yarar var. Genetik biliminde ve teknolojiye yaşanan gelişmeler dikkate alındığında, embriyoyu tanımlayan sekiz haftalık dönemin, embriyoya moral bir statü oluşturmak bakımından yarattığı sorunlar gündeme gelebilir. Anne karnındaki embriyo, laboratuvar kabındaki embriyo, tüp bebek uygulamasına konu olan embriyo, bu uygulamada anneye yerleştirilmeyen ve dondurulan embriyo, araştırma amacıyla yaratılan embriyo, üreme ve tedavi amaçlı klonlamaya konu olan embriyo, kürtaja konu olan embriyo gibi embriyonun gelişim sürecinin sürdüğü ya da durdurulduğu durumlar, embriyo için farklı moral ve hukuki statülerin üzerinde düşünmeyi gerekli kılabilir. Bir başka deyişle, embriyodan değil de farklı bağlamsal koşullardaki embriyolardan söz etmek olanaklıdır ya da tersine bir bağlamdaki embriyonun başka bağlamlardaki embriyolardan farklı olmadığı söylenebilir (Dolgin, 2003: 159). Bu yazıda bu sorunlara girmek, zaten kendisi yeterince çetrefilli olan yazının amacına ulaşma çabasını bir makalenin sınırlı sayfalarında iyice içinden çıkılmaz bir duruma sürükleyebilir. Bunun yerine, bu yazıda, gündelik dildeki genel anlamında embriyo insan hakları çerçevesine yerleştirilebilirse, bu çerçeveden kalkarak anılan sorunlar başka bir yazıda tartışılabilecektir. Kaldı ki, insan hakları literatüründe ele alınan, hak öznesi insanların içinde bulunduğu farklı toplumsal koşulların hakkın gerçekleşmesi bakımından doğurduğu sonuçlar, farklı konumlardaki embriyo için de bir tartışma zemini oluşturabilir.

Öte yandan, embriyoyu içinde bulunduğu farklı durumlardan ayırarak ele almak, liberal haklar söyleminin, insanı, içinde bulunduğu bağlamsal koşullardan yalıtılmış olarak, soyut düzeyde ele alan mantığına savrulma tehlikesini beraberinde getirmez mi sorusu akla gelebilir. Doğrudur, ilk bakışta böyle bir tehlike varmış gibi görünür. Bununla birlikte, yukarıda vurgulandığı gibi, bu yazıda bağlamsal koşullar, ekonomik ve siyasal yapılarla dolayımlanmış toplumsal ilişkilere gönderme yapar. Yoksa, bağlamsal koşullarla kastedilen tüpte-ki ya da ana karnındaki embriyo örneğinde olduğu gibi embriyonun konumu

4 Burada benim ilgilendiğim, biyolojik ve kültürel evrimin sonucu olan insanın tarihsel serüveni değildir. Bu konuda bkz. Ilin ve Segal, 1985; Gribbin ve Gribbin, 2005. Ne de insan nedir sorusuna yanıt bulmaktır. Bu konuda bkz. Şenel, 2006: 10-15; Özcan, 2006; Özlem, 1997; Çotuksöken, 1997. Ayrıca, insan anlayışımızın felsefi anlamda değer sorunu ile ilgisini ele alan bir tartışma için bkz. Kuçuradi, 1971. Makalenin amacına uygun olarak benim ilgilendiğim, hak öznesi olan insanın doğum öncesi süreciyle birlikte ele alınıp alınamayacağı sorunudur.

değildir. Embriyoyu bulunduğu/yerleştiği yere göre ele alan anlayış, liberal haklar söylemiyle uyumlu bir beklentiden hareket eder. Bu hak söyleminde hakka zarar veren temel kaynaktan biri, diğer bireylerdir. Örneğin, benim mülkiyet hakkıma bir başkasının tecavüz etmemesi gerekir. Ama bireylerin, mülkiyeti biçimlendiren ve var eden toplumsal ilişkiler bağlamından yalıtık olarak karşı karşıya geldiği düşünülür. Benzer biçimde, farklı yerlerdeki/durumlardaki embriyoların farklı ele alınması anlayışı, aslında, araştırmaya, genetik modifikasyona, genetik incelemeye vb. konu olan embriyonun, bu uygulamaları yürütme ya da yetkilendirme hakkının olduğunu iddia eden kişilerin bu haklarının önünde bir engel oluşturmaması gerektiğine örtük olarak işaret eder. Tüp-teki embriyo, ana rahmindeki embriyodan farklı ele alınınca araştırmacının tüpteki embriyo üzerinde araştırma yapma hakkının ihlal edilmemesi için gerekçe hazırdır. Aynı biçimde kürtaja konu olan embriyo çeşitli gelişme evreleri içinde ele alındığında kadının çocuk doğurma hakkının ihlal edilmediği kürtaj uygulamasının zemini oluşur. Daha önemlisi, araştırmacı, kadın ve biyoteknoloji şirketleri vd. ile embriyo, egemen toplumsal ilişkilerden yalıtılmış olarak karşı karşıya gelir ve embriyo öylece kavramlaştırılır. Böyle olunca, hak-sahiplerinin haklarına zarar verecek bir kaynak olarak embriyoya ve buna uygun olarak başkalarının haklarını ihlal etmeyecek biçimde daraltılmış embriyo statüsüne ulaşmak kaçınılmaz hale gelir.

Yazının kapsamı dışında bırakılan, ilkiyle de bağlantılı ikinci nokta, farklı haklar ve çıkarlarla embriyonun hakları ve çıkarları arasında olası çıkar çatışmalarının ve uzlaşma örüntülerinin belirlenmesiyle ilgili bir tartışmadır. Anne-babanın hakları, kadın hakları, kürtaj hakkı, gelecek kuşakların hakları, önleyici sağlık hizmetleri, embriyo üzerinde yapılan araştırmalarda hastanın, hasta yakınlarının ve araştırmacıların çıkarları ile embriyonun hak ve çıkarları arasında belirebilecek çatışmalara, bu yazıda derinlemesine girilmeyecektir. Burada daha çok embriyo için moral bir statü oluşturma dayanaklarına dönük bir tartışma yürütülecektir. Bu statü oluşturulabilirse, embriyo da dahil hak sahipleri arasındaki olası çatışmalar arasında denge oluşturma çabasında embriyo sağlam bir konum kazanmış olur. Embriyoyu insan hakları bakımından ele alma kaygısının altında yatan güdü, egemen toplumsal ilişkilerin, güç yapılarının ve politiko-ekonomik iktidarın tahakküm örüntülerinin karşısında, embriyonun, insan hakları kalkanından yararlanmasını sağlamaktır.

İnsan, kişi, embriyo

İnsan embriyosunun statüsünü netleştirme çabasına iki karşıt görüşün savlarını tartışarak başlayabiliriz. Birinci görüş, embriyoyu moral statüsü bulunan bir 'kişi' olarak kabul etmez. Bu görüşe göre, ceninin kişi olup olmadığı tartışmaya açık olsa bile embriyonun kişi olduğu iddiası saçmadır. Ceninin sonradan olu-

şacağı yetişkin ile özdeş özellikler taşıdığı kabul edilmekte, oysa aynı özdeşliğin embriyo için söz konusu olmadığı savunulmaktadır. Özellikle ilk on dört günlük evrede embriyonun bir hücreler toplamı olduğu, ayırt edilebilir bir tekilliğin oluşmadığı, tersine ikizliği, üçüzlüğü sonuçlandırabilecek bölünmelerin mümkün olduğu, rahmin dışında yaşayabilirliğinin olanaksızlığı, ilkel düzeyde bile bir organ yapısına ve beyne sahip bulunmadığı, bilişsel gelişmesinden söz edilemeyeceği gibi gerekçeler, bu düşüncenin dayanaklarıdır. Rahme tutunmama ve düşük olasılığının, yani potansiyel kişinin oluşmama olasılığının yüksek olması, embriyoya hak sahibi kişi statüsü tanımayı anlamsız kılan bir başka nedendir (Graham, 2002: 138-139; Hughes, 1997; Ad Hoc Group of Consultants to the Advisory Committee to the Director, NIH, 1994: 35-51).

İkinci görüş ise insan yaşamını ve kişi statüsünü döllenme anıyla birlikte başlatır. Dinsel düşünüş bu görüşün bir örneğini sunar. Örneğin Kur'an'da tekil insanın oluşumunun sperm ile yumurtanın birleşmesiyle oluşan zigotla başladığı ifade edilmektedir (Ürdün Tabipler Derneği, 2003: 32). Papa Benedict de Katolik öğretisinde yaşamın döllenme ile başladığını ve embriyoların kutsal ve dokunulmaz hakları olduğunu savunmaktadır (ABC News, 2006).

Yaratılanın dokunulmaz haklarını yaratanla ilişkilendiren dinsel düşünüş dışında, bilimsel düşünüşte de kişiliği döllenme anıyla başlatan görüşün örnekleri bulunmaktadır. Bu ikinci görüş ilk görüşün bir eleştirisi olarak da okunabilir. İnsan kişinin ne zaman başladığı sorusunun yanıtının bilimsel olgulara yaslanarak bulunabileceğini vurgulayan Dianne Irving'e göre, insan, döllenmenin sonucu olan zigot ortaya çıktığında oluşur. Irving, döllenmeyle oluşan varlığı, 46 kromozomdan oluşan, genetik bakımdan biricik olan, insan türünün yeni ve tekil (individual) üyesi olarak sunar. Bu tekil insan, insan olarak kendi büyüme ve gelişimini genetik olarak kendi yönetir. Bu genetik yönetimin anesi tarafından yapılmadığı kanıtlanmıştır. Tek hücreli embriyo izleyen evrelerde başka çeşit bir şeye dönüşmez, yalnızca bölünür, büyür ve kapasitelerini geliştirir. Tüm bu gerekçeler, rahme tutunma, rahme yerleşmiş olma ya da rahmin dışında tüpte bulunma gibi ölçütlere bakarak erken evrede embriyonun insan olmadığı iddiasını da çürütmeye yöneliktir. Irving'in açıkça vurguladığı, zigotun potansiyel ya da olası bir insan olmadığı, düpedüz tam bir insan olduğudur. Ona göre, ikizliğin oluşumu ile ilgili on dört günlük evrenin geçilip geçilmediğinin de önemi yoktur, çünkü siyam ikizlerinde olduğu gibi bu evreyi izleyen dönemde de ikizlik oluşabilmektedir. Böylece, on dört günlük süreye bakarak kişinin oluştuğuna karar verilemez. Kişilik insan başladığı zaman başlar. Buna koşut olarak, beynin oluşumu, bilişsel gelişme, düşünme, isteme, seçme, hissetme, kendi bilincinde olma, dış dünya ile bağlantı kurma, kişiliğin tanımlayıcı özellikleri olarak görülemez, çünkü ussal niteliklerin ve hissetmenin fizyolojik desteği olarak kabul edilen beyin tam gelişimini ancak yirmili yaşlarda, genç yetişkinlikte tamamlar. Kaldı ki, Irving'e göre, bu özellikleri vur-

guladığımızda, bebekleri, çocukları, zihinsel engelli yetişkinleri, Alzheimer ve Parkinson hastalarını, uyuşturucu ve alkol bağımlılarını, komadükileri ve bitkisel yaşamdakileri insan olarak dikkate almak ama kişi olarak dikkate almak gibi anlamsız bir sonuca ulaşmış oluruz (Irving, 1999).

Embriyo ve ceninin statüsü kimi yargısal kararlarda da tartışılmıştır. Bunlardan en meşhur olanı *Roe karşılarında Wade* davasında Amerikan Yüksek Mahkemesinin 1973 yılında kürtaj konusunda verdiği karardır. Gebeliği sonlandırmayı seçme hakkı, mahremiyet hakkı ve kişisel serbestlik anayasal kavramı çerçevesinde, kürtaj pratiğinin ve yasağının anayasaya uygunluğu sorunu davanın konusunu oluşturduğu için tartışma anne odaklıdır. Eğer davanın konusu doğrudan embriyo ve ceninin korunması sorunu olsaydı, bu kez merkezde doğmamış olan yer alacaktı. Bu ise Mahkemenin, yanıtlamak durumunda değiliz diyerek yanıt üretmekten kaçındığı yaşamın ne zaman başladığı biçimindeki zor soruyu (US Supreme Court, 1973: 159) gündemine almayı kaçınılmaz kılabilirdi. Böyle olunca gebeliğin sona erdirilmesinin doğmamış olanla ilgili doğrudan sonuçları davanın konusuyla ancak dolaylı bir ilişki biçiminde karara yansımıştır. Yüksek Mahkeme, eyalet devletinin çıkarlarıyla annenin anayasal hakları arasında denge kurmaya çalışır. Sağlığın korunmasında, tıbbi koşulların sürdürülmesinde ve doğum öncesi yaşamın korunmasında eyalet devletinin çıkarlarının bulunduğunu vurgular (US Supreme Court, 1973: 153). Eyalet yasaları bu çıkarları belirleyip kürtaja sınırlandırmalar getirebilir. Böylece, kararda, doğum öncesi yaşamın korunmasındaki çıkar, embriyo ya da ceninin çıkarlarına değil devlete göndermede bulunur. Karara göre, cenin, kişi değildir ve Amerikan Anayasasında kişi sözcüğünün kullanımı doğmamış olanı içermez. Kararda, ceninin olsa olsa yalnızca yaşamın potansiyelliğini temsil ettiği görüşü vurgulanmaktadır. Devletin hamile kadının sağlığının korunması ve potansiyel insan yaşamının korunmasında meşru çıkarı vardır. Bu çerçevede gebelik üç evreye ayrılmıştır. İlk iki evre annenin sağlığıyla buna karşılık yaşama yeteneğinin olduğu üçüncü evre ise devletin çıkarıyla ilişkilendirilmiştir. Karar, yaşama yeteneğini 24-28. haftalar ya da altı-yedi ay arası dönemde gören görüşe bağlanmaktadır. Annenin yaşamını ve sağlığını koruma durumu dışında, bu evrede devlet, potansiyel insan yaşamının korunmasındaki çıkarını gözeterek kürtajı yasaklayan bir düzenleme yapabilecektir. Potansiyel yaşamdaki devletin çıkarı yaşama yeteneğinin ortaya çıktığı evrede kurulur. Bunun nedeni ceninin destekle de olsa ana rahmi dışında yaşayabilmesinin bu evreyi geçmesinden sonra mümkün olmasıdır. Böylece, yaşayabilirlik evresi geçildikten sonra ceninin yaşamının korunmasıyla ilgili düzenlemenin mantıksal ve biyolojik gerekçelendirmeye sahip olduğu ifade edilmektedir (US Supreme Court, 1973: 163-165). Ceninin yaşamla ilgili göndermeleri potansiyellik parantezine alınmakla kalınmamış, yaşamın potansiyelliğinin gönderme yaptığı dönem de daraltılmış ve gebeliğin üçüncü dönemi ile sınırlandırılmıştır. Dahası ana rahmi dışında yaşamın

sürdürülebilirliği, potansiyel yaşamın belirleyeni haline gelerek, yaşam konusunda bir başka daraltma daha oluşturulmuştur. Karar, canlı olarak doğmuş olanı kişi sayarak hukukta doğmamış olanın sözcüğün tam anlamıyla kişi olarak tanınmadığının altını çizmekte ve doğmamış olanın anayasal güvence altına alınmış yaşama hakkının öznesi olarak görülemeyeceğini kabul etmektedir.

Bu kararda dayanılan, rahim dışında yaşamın sürdürülüp sürdürülmemesi, potansiyel yaşamın döllenme ile oluşmaması gibi gerekçelerin ve ulaşılan sonucun (embriyonun kişi olarak kabul edilmemesi) birinci görüşle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Birinci görüş kişilik için bir zamansal evre ve biyolojik niteliklerin oluşmasını öngörür. Sonuç bakımından bu görüşle aynı koşutluğa ulaşarak rahme tutunmamış bir embriyonun potansiyel bir kişi olarak bile görülmeyeceğini savunan Jon Nuttall toplumsallık vurgusu ile bu görüşün gerekçelerinden ayrılır.⁵ Nuttall'a göre, rahme tutunmuş embriyo tam bir kişi olarak değil, ancak potansiyel kişi olarak kabul edilebilir; çünkü rahim içine yerleşmişse, sonradan yetişkin insan olacak doğal gelişme sürecine sahiptir. Bu süreç, içinde bir nokta saptanıp, bu noktadan sonra cenin kişidir denilemez. Yukarıda ele aldığımız *Roe-Wade* kararında vurgulananın tersine, ceninin rahim dışında yaşama yeteneğine sahip olduğunu gösteren bir noktadan söz etmek de hatalı olacaktır. Rahim dışında yaşayabilirlik tıptaki gelişmelere ve tıbbi hizmete erişilip erişilemeyeceğine bağlıdır. Demek ki, kişilik ne bir nokta ile ne de sahip olunan niteliklerle belirlenir: 'kişi-olma bizim verdiğimiz bir statüdür'. Nuttall, anne ile cenin arasında tercih yapmak zorunda kaldığımızda çoğumuzun anneden yana tercihini kullanmaya hazır oluşunu bizim verdiğimiz kişi olma statüsünün bir örneği olarak verir (Nuttall, 1997: 129, 143-147). Bu düşüncenin uzantısı olarak, denilebilir ki, gerek dinsel inançları gerekse kültürel ya da duygusal bağlılık nedeniyle toplumda cenine kişi statüsü verenlerimiz de bulunabilir. Savunduğu görüşe içrek bu çelişki karşısında cenini kişi sayıp saymayacağımız noktasında Nuttall suskunluğunu korur.

Bununla birlikte, Nuttall'ın gerek rahme tutunmuş embriyoyu gerekse cenini tam bir kişi saymaması doğuma yüklediği toplumsal anlamla ilişkili biçimde değerlendirilmelidir. Kendi anlatımıyla, 'bebeğin bir kişi olarak davranma süreci doğumla başlar ve bu anlamda, doğum kişi olmanın başlangıç tarihidir' (Nuttall, 1997: 129). Kişi statüsü bakımından ceninle doğmuş bebeği birbirinden ayırarak doğumu önemli kılan unsur, doğmuş bebeğin anne ve babasıyla ve başkalarıyla kişi olarak etkileşime girmesidir. Bebeğin anne dışında varlık bulması, kişiler arası ilişkilerin başlamasının koşuludur. Anne cenini hissetse bile, ancak doğduktan sonra onunla ilişkiye geçebilir, örneğin onu kucaklayabilir ve bebeğin buna tepkisini görebilir. Bebek de doğumdan sonra annenin dışında somut bir çevre içinde karmaşıklaşmış tepkilerini ortaya koymakla kal-

5 Nuttall'ın yaklaşımının hayvan hakları bakımından kısa bir değerlendirmesi için bkz. Ertan, 2001: 403-5.

maz, bir kişiyi gösteren karakteristik özellikleri edinmeye de başlar (Nuttall, 1997: 128-129). Nuttall'ın görüşleri arasındaki çelişki gözden kaçmayacaktır; bir yandan kişilik için bir noktanın ve niteliklerin saptanamazlığı savunulmakta, öte yandan da doğum kişiliğin başlangıç noktası ve kişiliği belirleyen karakteristik özelliklerin oluşmasının miladı olarak ifade edilmektedir. Eğer Nuttall'ın ileri sürdüğü gibi kişi olmak kişiler arası ilişkilere girebilmekse, Irving'in yukarıda yer verilen örneğinde olduğu gibi, kişiler arası ilişkiye giremeyen zihinsel engellileri ve Alzheimer hastalarını kişilerden saymıyoruz demektir. Öte yandan, Nuttall'ın, örneğin Alzheimer hastalığına yakalananların kişi olmaktan çıkmadığını savunduğunu söyleyebiliriz: 'Bir kişi diğer kişiler gibi ilişki kurmakta yetersizliğe düşer düşmez kişi olmaktan çıkmaz [...] bir insan kişiler gibi ilişki kurmaya başlar başlamaz kişi olamaz. Bir kişi olma ya da bir kişi olmaktan çıkma noktası, bırakın açık ve kesin olmayı, belli bile değildir' (Nuttall, 1997: 131). Bu yaklaşımda belki Alzheimer hastalarının kişi olma statüsü kurtarılmış gibi görünür ama bu kez de tüm kişilerin kişi statüleri bilinemezlikle kuşatılmıştır. Nuttall'ın düşüncesine bağlı kalırsak, önceden kestirilemeyen biçimde, belki konjonktürel olarak, kişiler arası ilişkilere girenlere kişi statülerini veririz, giremeyenlerinkini alırsak. O kadar ki, 'farklı derecelerde kişi oluş vardır' (Nuttall, 1997: 131). Kişi statüsünü bahşedenler ellerinde kişölçerler çocuklara 'az kişi', embriyolara 'hiç kişi', kişiler arası ilişkilere giren yetişkinlere 'tam kişi' statüsünü verecektir. Kişiliği, önceden kestirilemeyen biçimde ve bir derecelendirmeye konu yaparak 'bizim' verdiğimiz bir statü olarak görmek kişi statüsünü dağıtanları, kişi statüsü verilenler karşısında ayrıcalıklı bir konuma yerleştirme tehlikesi barındırmaktadır. Bu durumda kişi statüsü vermediğimiz embriyoya, kişiler olarak müdahale biçimlerimizde ayrıcalık kazandığımız geniş bir serbestlik alanına kavuşmuş oluruz.

Kişiliğin kişiler arası ilişkilerle belirlenmesini bütünlemek üzere, Nuttall'ın önerdiği bir başka ölçüt de moral yargılarda bulunabilmektir. Moral topluluğun üyesi olarak kişiler doğru ve yanlış duyusuna sahiptirler. Yalnızca yanlış ve doğruyu birbirinden ayırt edebilenler moral topluluğun diğer üyelerinden belirli davranış biçimlerini bekleyebilirler ve onlarla kişiler arası ilişkiye girebilirler. Nuttall, bu ölçütün kişi statüsüne sahip olmak bakımından daraltıcı bir işlev yüklenmesinin önüne kesmek için, moral duygusu kaybolsa bile kişi statüsünün sağladığı hakların kaybolmadığını savunur. Bunun gerekçesi, bir varlığın kişi statüsü değerlendirilirken şu anda moral topluluğun üyesi olup olmadığı kadar geçmişte bu topluluğa dahil olup olmadığı ya da gelecekte dahil olup olmayacağının dikkate alınması gerektiğidir, çünkü kişilik için bir başlangıç noktası belirlenemez. Bu durumda, şu anda Alzheimer hastası olanlar kişi statülerini sürdürebilir ya da ait olduğu türün tipik özelliği nedeniyle bebekler günün birinde moral topluluğun bir üyesi olacakları için bebekken de kimi haklara sahip olabilirler (Nuttall, 1997: 212-214). Bu yaklaşım biçimi aşılamaz

ikilemleri de beraberinde getirir. Doğuştan zihinsel engellileri moral topluluğun üyesi olarak görmeyebiliriz çünkü moral topluluğun üyesi olabileceklerine dair bir işaret yoktur ya da tersine tedavi olanaklarına bağlı olarak bir gün doğruyu yanlıştan ayırt edebilecek duruma gelebilirler deyip onları da kişi sayabiliriz. Embriyo örneğinde de durum farklı değildir. Nuttall'ın yaklaşımında, bebeklerin ileride moral topluluk üyesi olabilecekleri gerekçesiyle hak sahibi olduklarını söyleyebiliriz. Oysa aynı gerekçeyi embriyoya uygulayıp embriyoya neden kişi statüsü veremeyeceğimizin bir açıklaması yoktur. Kaldı ki, Nuttall rahme tutunmuş embriyonun kişiye gelişme potansiyelini kabul eder. Demek ki, aynı potansiyele sahip olmak bakımından bebekle embriyo arasında aslında bir fark yoktur. Denebilir ki, embriyonun henüz doğmamış oluşu bebekle arasında bir fark yaratır. Oysa bu, kişiliğin başlangıcı için bir nokta saptanamayacağı görüşü ile çelişir. Embriyonun rahme tutunmaması ya da düşük olasılığı ya da herhangi bir nedenle canlı doğumun gerçekleşmemesi olasılığı, onu, bebekten farklı olarak, moral topluluğun gelecekteki bir üyesi saymaya engel olarak da görülemez. Çünkü bebeğin sağlıklı olarak gelişimini sürdürmesinin, doğruyu yanlıştan ayırt etme kapasitesinin çeşitli nedenlerle kesintiye uğramasının ya da gebeliğin düşükle sonuçlanmasına benzer biçimde bebeğin yaşama tutunmasının güvencesi de yoktur.

Nuttall'ın görüşlerinde olduğu gibi ve *Roe-Wade* kararında gördüğümüz hukuk mantığında da kabul gören, kişi statüsünün başlangıcı olarak doğumun abartılması anlayışının ideolojik anlamını sorgulamak gerekir. Bu abartıda babaerkil hegemonyanın etkisini saptayabiliriz. O'Brien yumurtlamadan doğuma kadar hamilelik sürecinin çeşitli kertelerinde erkeğin sürecin dışında oluşunun işaret ettiği bir babalığın belirsizliği durumunun altını çizmektedir. Çiftleşme anı ve doğan çocuğun beslenmesi dışında erkeğin üremeye etkisinden söz edilememesi, kadının, erkeğe göre, türün üremesindeki rolünü ortaya koymaktadır. Hamilelik, kadının üreme sürecine bütünleşik iktidarını temsil etmektedir. Çiftleşme sırasında, erkeğin rolü bulunmakla birlikte, boşalmayla birlikte aslında erkek tohumundan ayrılır. Hamileliği, erkek kadından farklı olarak üreme sürecine yabancılaşmış olarak yaşamaya başlar. Hamilelikte erkeğin iktidar zafına uğraması, onu, yabancılaşmaya karşı direniş stratejileri üretmeye zorlar. Örneğin antik dönemde yabancılaşmaya direniş, erkeğin, bebekte ruhsal yenisinden doğumu nosyonuyla belirilmiş, erkeğin sürece ruhu ya da özülü katkısı savunulmuştur.⁶ Yabancılaşmaya babaerkililiğin asıl yanıtı ise doğmuş çocuğun sahiplenilmesi anında ortaya çıkar. Babalık çocukla doğal bir ilişkinin bulunmasının ötesinde toplumsal, hukuki ve siyasal bağlama yerleşen, bir çocuğu sahiplenme hakkıdır. Babanın hakları çocuğun sahiplenilmesini simgeler. Hamilelik deneyimini biyolojik olarak yaşayamıyor oluşu göz önünde bulundu-

6 Yunan mitolojisindeki örnekler için bkz. O'Brien, 1981: 151-6; Mossman, 1993: 144.

ruduğunda, babanın üremedeki rolünün belirsizliği sorunu aşılmış olmaz. Ama üremenin toplumsal ilişkilerinin haklar gibi kurumsal biçimlerini yaratan erkek, üremedeki yabancılaşmasını, çocuğa sahiplenme ile dolayımalar. Yabancılaşmaya bağlı belirsizlik alanından babaerkillik ideolojisinin yardımıyla erkek iktidarının kurumsal alanına geçmiş olur (O'Brien, 1981: 46-63).

Bu görüşe şu itirazla karşı çıkılabilir: Doğacak olan, erkeğin ruhunun yeniden doğumu olduğuna göre ya da babanın sahipleneceği varlık olduğuna göre, yalnızca canlı doğan çocuğun değil de embriyonun da yüceltilmesi ve sahiplenilmesi gerekmez mi? Bu, babaerkillik egemenlik açısından bir sorun yaratabilirdi. Erkeğin üreme sürecindeki işlevi, yumurtayı dölleyecek spermin boşaltılmasıyla sona ermiştir. Doğmamış olana vurgu, hamilelikte, erkekten başka iki aktöre, embriyoya ve kadına ister istemez rol biçecektir. Sürece yabancılaşmış erkek açısından bu arzulanabilir bir durum değildir. Kaldı ki, doğacak olan, çeşitli nedenlerle canlı olarak dünyaya gelmeyebilir. Canlı doğumun gerçekleşmemesi, erkeğin yeniden doğacak ama aslında doğamamış ruhuyla ilgili kuşkuların oluşmasına neden olur. Benzer biçimde, erkeğin çocuğu sahiplenmesi için çocuğun doğması beklenir ve canlı doğum sahiplenmeyi somutlaştırır, çünkü doğmamış olanın sahiplenilmesi, sürece yabancılaşmış erkeği kadın karşısında oldukça ikircikli bir duruma sürükleyecektir. Canlı doğana önem yüklenmesi hem tüm ikircim ve kuşkuların belirmesine izin vermez hem de canlı doğum gerçekleşmediğinde erkeğin değil de ya kadının ya da embriyonun başarısızlığını ima eder. Canlı olarak doğmuş olan, erkeğin başarısıdır, erkeğin ruhunun yeniden doğumudur, erkeğin yarattığı ve sahiplendiği varlıktır.

Türsel varlık olarak insan/Türün üyesi olarak embriyo

Buraya kadar sürdürülen tartışmalar önemlidir çünkü embriyonun insan statüsüne sahip olup olmadığını belirlediğimizde onun haklarıyla ilgili de bir belirlilik oluşacaktır. İnsanların moral yükümlülüğünün bir uzantısı olarak korunmasından farklı olarak, embriyonun embriyo olarak kişi statüsü tanındığında, embriyo, kişilere tanınan ve embriyoya uygun olan belirli haklara sahip olabilecektir. Tartışmanın önemi kuşku götürmez ancak yukarıdaki birbiriyle çatışan görüşler arasında, embriyonun statüsü bakımından bir oydaşmaya ulaşmak olanaksız değilse bile oldukça güçtür. Bununla birlikte bu tartışmadan bazı sonuçlara ulaşmak olasıdır. İlk, insanın gelişim sürecinde doğum öncesi, doğum anı ve doğum sonrası gibi birbirinden kopuk aşamalandırmalar yapmak bir tutarsızlık yaratır. Aynı koşutlukta, yaşayabilirlik evresi ve öncesi gibi bir ayırım da keyfi bir ayırımdır. O kadar ki, yapay rahim oluşturma çalışmaları başarılı olursa yapay rahimde anneden bağımsız olarak yaşamını sürdürebilen embriyo anneden ayrı yaşayabildiği için hak öznesi sayılabilecek, ama annesinin içinde olmaya devam eden embriyo hak öznesi kişi olarak kabul edil-

meyecektir. Yapay rahim uygulamaya konamasa bile, bu durum, keyfi evreleştirmelerin kuramsal sakatlığını göstermeye yeterlidir. Doğumdan birkaç gün ya da birkaç ay öncesini ya da doğmamış olanı ayrı varlık, doğmuş olanı ayrı varlık olarak ele almanın, gördüğümüz gibi ideolojik bir açıklaması vardır ama mantıklı bir açıklaması yoktur. İnsan olmayı ya da kişi statüsüne sahip olmayı, organların ayrışması, beynin oluşması, yaşayabilirlik, ussallık, kendi kendinin farkında olma, kişiler arası ilişkiye girme vb. gibi ölçütlere bağlamak hem bu görüşün kendi içinde çelişkili durumlar oluşturur hem de hali hazırda hak sahibi olanlar lehine hiyerarşik bir kademelenme yaratır. En üste hak sahibi yetişkin kişi yerleşir, sonra sırasıyla engelliler gibi 'eksik' kişiler, ardından insan olmamış embriyo, sonra diğer canlılar, bitkiler vd. gelir. İnsan yalnızca embriyonik başlangıcından koparılmaz aynı zamanda öteki canlılardan ve içinde varlık bulduğu doğadan ve doğal süreçlerden de koparılmış olur. Böyle hiyerarşik bir düzenin moral açıdan da savunulabilir olmadığı açıktır.

Demek ki, ikincisi, insanın gelişimindeki sürekliliği kavramak gerekir. Bir sürekliliği bulunan, birbirine geçmiş, bütünleşik bir gelişim süreci söz konusudur. Bu sürekliliğin belirli bir anında ortaya çıkan, bazılarının statüyü belirleyen ölçütler olarak savundukları kimi özellikler ne o anda ne de doğum anında donup kalmazlar. Hukuki özne olarak kişi ve biyo-kültürel olarak insan, öncesiz, tarihsiz, birden bire ortaya çıkan bir şey değildir. Embriyoyu insana eşit bir statüde görmeyerek embriyo üzerinde araştırma yapmanın ve embriyoya genetik müdahalenin gerekçesini oluşturan görüş, paradoksal olarak aslında bu sürekliliği kabul etmiş olmaktadır. Çünkü, eğer bir süreklilik yoksa embriyo üzerinde yapılan araştırmaların ve embriyoya genetik müdahalelerin hali hazırda insan saydıklarımız ya da insan olarak doğacak olanlarımız için, iddia edilenin tersine hiçbir anlamlı etkisinin ve sonucunun bulunmadığı sonucu doğar. Yok eğer insanın gelişimi süreklilik taşıyorsa, ki embriyo üzerinde araştırma ve müdahalenin fizyolojik ve genetik zeminini bu sağlar, organ farklılaşmasının bulunmaması, beynin gelişmemiş olması, moral yargıda bulunmama gibi gerekçelerle embriyonun insana eşit bir statüye sahip olmadığını iddia etmek moral açıdan doğru değildir. İnsanlar birden bire, doğum anıyla birlikte oluşmazlar ki yalnızca gelişimini canlı doğum sonrasına kadar sürdürebilenlere moral olarak değer yükleyebilelim.

Bu sürekliliği bütünlemek üzere, üçüncüsü, embriyonun türünün tekil bir üyesi olması gerçeği önemlidir. İki ayrı kampta yer alan Nuttall (1997: 127) ve Irving (1999: 28) döllenmiş yumurtanın *Homo sapiens* türünün bir üyesi olduğu konusunda ortak bir görüşe sahiptirler. Türsel bir varlık oluş, aynı zamanda türün tekil üyesinin tarihsel arka planını sağlar. Şimdi türsel varlık olmanın türün tekil üyesi bakımından yaptığı toplumsal ve genetik göndermeleri ve hak öznesiyle dolayımını tartışacağım.

İnsanın türsel bir varlık oluşunu kavrayabilmek için öncelikle kavramın anlamını belirginleştirmeliyiz. Bu konuda Marx'ın görüşlerinden başlangıç cepha-

nesini sağladıktan sonra kavramın içeriğini makalenin amacına uygun olarak zenginleştirmeye çalışacağım. Marx'ta türsel varlık kavramı insanın toplumsallığına dikkati çeker. Marx'ın yürüttüğü insan hakları tartışmasıyla ilgili olarak türsel varlık, burjuva toplumunun yalıtık, atomistik bireyinin eleştirel kavramı olarak toplumsal varlık anlamına gelmektedir. Marx *Yahudi Sorunu*'nda, burjuva toplumunda tanınan insan haklarında insanın türsel varlık olarak görülmediğini, tersine, toplumsal yaşamla aynı anlama gelmek üzere türsel yaşamın bireye dışsal bir sistem olarak belirdiğini vurgular. Böylece birey toplumdan ayrılır, içine kapanır ve yalnızca kendi bireysel çıkarlarıyla ilgilenir. İnsanın tüm tür bağları koparıldığında insan dünyası, atomistik ve birbirine düşman bireylerin dünyasına dönüşür (Marx, 1978: 43, 51; 1997: 35, 50). 1844 *Elyazmaları*'nda, insanın türsel varlık oluşu, genel olarak insanlık anlamında, özellikle doğada ve doğa ile birlikte yaşayan doğal bir varlık ve insanlık olarak belirir. Doğal bir varlık olarak insan doğal güçlerle, yaşamsal güçlerle donanmıştır. Bu güçler onda eğilimler ve yetenekler olarak, içgüdüler olarak bulunur. İçgüdülerinin nesneleri, onun dışında, doğada bulunur. İnsan, yaşamsal etkinliği, bilinçli üretken etkinliği ile kendi dışındaki doğal dünyada üretimde bulunur ve gereksinimlerini karşılar. Üretim sayesinde doğa onun yapıtı ve gerçekliği olur. Nesnel dünya üzerinde çalışması onun türsel varlık oluşunun kanıtıdır. Bu üretim onun etkin türsel yaşamıdır (Marx, 1977: 67-69, 136; 1993: 144-147, 224). Böylece *Yahudi Sorunu*'nda vurgulanana dönmüş oluruz: Tekil yaşam türsel yaşamdan kopuk ve ayrı değildir. Her bir üyenin doğadaki etkinliği aslında türsel etkinliğin, türün karakteristiğinin bir parçasıdır.

Hak öznesi olup olmamakla ilgili olarak vurgulanan embriyo ile insan arasındaki farklılıklara eleştirel yaklaşmak için türsel varlık olarak insanın güçlerinin ve potansiyellerinin neler olduğuna ve bunların gerçekleşme koşullarına yakından bakalım. Öncelikle güç/kapasite ile potansiyel arasındaki ayrımı vurgulamalıyız. Güç ya da kapasite bir organizmanın bir şeyi yapabilir olması demektir. Bunu gerçekte yapmıyor olmasının bir önemi yoktur. Potansiyel ise organizmanın hali hazırda sahip olmadığı güç ya da kapasiteyi edinme yeteneğine sahip olmak anlamına gelir. Gelişiminin herhangi bir döneminde organizmanın belirli kapasiteleri bulunmuyor olabilir ama onları edinme potansiyeline sahiptir. Edinilmiş kapasiteler gerçekleşmiş potansiyellerdir. Örneğin bir yaştaki bir çocuk emekleyebilir ama ayakta duramayabilir. Daha sonra ayakta durabilir ama yürümeyebilir. Yürümesi gelişimine bağlı olarak sonra gerçekleşir. Yürüme kapasitesine sahip olsa bile bunu kullanmayabilir. Organizma gelişim sürecinde türünün yetişkinlerinin karakteristik kapasitelerini edinecektir. Organizmanın böyle potansiyelleri gelişme potansiyelleridir (Benton, 1993: 37; Dickens, 1992: 64).

Marx'ın yaklaşımında insanın doğa üzerinde bilinçli çalışması (doğanın yenisinden üretimi), yaşamsal etkinliğini kendi bilincinin nesnesi yapması onu öteki

canlılardan farklılaştırır. Bu düşüncenin olgunlaşmamış bir yorumu, embriyonun en azından henüz türün karakteristik özelliğine sahip olmadığını belirtmektedir. Bir başka deyişle, insan ile embriyo arasında kapasite bakımından farklılıkların bulunduğu ve bu bakımdan embriyonun insana eşit statüye sahip olmayacağı vurgulanabilir. Oysa insanların da kapasiteleri bakımından farklılıklarının bulunduğu kuşku götürmez. Benton'ın belirttiği gibi, bireysel kapasiteler, nitelikler ve yetenekler toplumsal olarak koşullanmış bir karaktere sahiptir. Liberal-bireyci haklar söyleminin dayandığı birey, onun 'doğal' özellikleri olarak kişisel özerklik, uşa vurma, dil kullanma, moral gerekliliklerin ayırıcılığı ve bunlara uygun davranma, diğerleriyle anlaşmalar yapma, mülk edinme kapasitesine sahiptir. Bu özelliklerinin korunması onun özel çıkarları olarak sunulur. Öteki bireylerle ilişkilerinden bağımsız olarak, bu özelliklerin, yeteneklerin ve çıkarların taşıyıcısı olarak birey kendine yeterli bir varlık olarak kavramlaştırılır. Oysa özelliklerin ve yeteneklerin gerçekleşmesi ve gelişmesi karmaşık kültürel ve toplumsal bağlamsal ilişkileri öngerektirir. Toplumsal ortamda bu dışsal öngereklilikler bulunmadan bu özellikler ve yetenekler gelişemez. Bunlar geliştiklerinde de kendiliğinden sürdürülmeleri söz konusu değildir, tersine, zihinsel ve fiziksel sağlık gibi içsel koşullardan, kültürel ve kurumsal ilişkiler gibi dışsal koşullardan yoksun kalındığında yitirilebilir. Uygun kültürel ve kurumsal yapılanmadan bağımsız olarak da gerçekleştirilemeyebilir (Benton, 1993: 122-123). Nasıl ki kapasite farklılıkları ve bireysel özelliklerin gerçekleşmemesi bir kısım insanların haklara sahip olmasına engel olmuyorsa, embriyonun fiziksel ve zihinsel kapasite eksiklikleri ya da henüz kapasitelerinin gelişmemiş olması onu haktan yoksun bırakan bir gerekçe oluşturamaz.

Görülüyor ki, türsel varlık kavramı, insanlık ailesinin tekil üyesinin öznel doğal güçlerinin o sanki bir vakumun içindeymişçesine, soyut bir bireyin özellikleri olarak anlaşılamayacağını ortaya koyar. Tersine, tekil üyenin doğal güçleri türsel etkinlikle, türsel yaşamın tarihsel gelişimi ile ayrılmaz bir ilişki içindedir. Marx'ın yaklaşımında insan doğası tarihsel bir üründür ve toplumsal, tarihsel ve maddi koşullardan soyutlanarak anlaşılamaz (Ramsay, 1997: 22). Bu bakımdan doğmuş olan insanın özelliklerini sıralayıp bunların embriyoda olmadığını belirterek embriyonun hak öznesi olamayacağını söylemek, türsel yaşamın tarihselliğini tümüyle göz ardı etmektir. İnsanı, tarih-dışı, tarih-aşırı, aşkın bir varlık olarak görmektir. İnsanın zihinsel potansiyelinin parçası olan okuma yazma potansiyelinin gerçekleşmesi için her kuşağın yazılı dili yeniden icat etmesi gerekmez, kuşaklararası tarihsel gelişimde bir kuşaktan diğerine aktarılır. Türün tarihsel gelişimi aynı zamanda tekil bireylerin ayırıcı insansal güçlerinin gelişiminin ön koşuludur. Örneğin, insanın duyuşal güçleri, algıladığımız nesnelerin dönüştürülmesi ile birlikte gelişir. İnsanın güzel nesneler yaratma gücü ve tekil insanın estetik duyarlılığının artması birbiriyle içsel olarak bağlantılıdır (Benton, 1993: 29). Türsel yaşamın tarihselliği ile potansiyel

kavramı ve potansiyelin gerçekleşmesi arasındaki geçişkenlik türün karakteristiği bakımından kritik önemdedir. Yukarıda belirtildiği gibi, Marx, bilinçli üretim etkinliğini, türsel yaşam etkinliği olarak, yani türün karakteristiği olarak saptar. Yabancılaşma kavramı çerçevesinde Marx, insanın potansiyellerini gerçekleştiremediğini, türün karakteristiğinden koptuğunu vurgular. İnsanın nesnel, dışsal dünyadaki etkinliğinin nesnesine, emeğinin ürününe el konulması, emeğinin ürününe yabancılaşmasını sonuçlandırmakla kalmaz, aynı zamanda insanı doğaya, kendisine ve türsel yaşama yabancılaştırır (Marx, 1977: 69; 1993: 148). Böylece yabancılaşmış emek, insanlığın varoluş tarzına bir kısıt getirir. Bu durumda insanın potansiyellerinin tümü gerçekleşemez, insanın doğal güçleri çarpıtılmış olarak işler. Potansiyelin tam olarak gerçekleşmesi, bir başka deyişle onun türsel karakterinin tam olarak gerçekleşmesi, yabancılaşmış emeğin ortadan kalktığı tarihsel bir sürecinin sonucu olarak mümkün olabilir. Benton'un (1993: 27) işaret ettiği gibi, Marx'ta türsel varlık olarak insanlık böylece tarihsel bir varlık olarak insanlık ile iç içe geçer.

İnsanlığın sahip olduğu tüm potansiyelleri gerçekleştirerek türsel varlık olarak gerçek anlamda kendini gerçekleştirmesi, yabancılaşmanın sona erdiği farklı bir toplumsal düzende söz konusu olabilecektir. Türün tarihsel potansiyelinin tam anlamıyla gerçekleşmemesi, sahip olunan potansiyel çerçevesinde ele alınan türsel varlık kavramını zedelemeyiz. Türün karakteristiği ile karakteristiğini tam olarak ortaya koyması arasındaki aç, toplumsal-bağlamsal koşullarla (yabancılaşmanın ortadan kalkması gibi) biçimlenir. Bunu akılda tutarak embrioyu ele alırsak, eğer embrioyu *Homo sapiens* türünün bir üyesi olarak kabul ediyorsak, embriyonun türün tarihsel potansiyellerinin taşıyıcısı olduğunu da kabul ediyoruz demektir. Tıpkı yetişkin insanda ya da genel olarak insanlık için olduğu gibi, tüm potansiyellerini gerçekleştirip gerçekleştirilmemesi embriyonun türün üyesi olarak ele alınması bakımından bir sorun oluşturmaz. Bağlamsal koşullara bağlı olarak yetişkin insanın tüm potansiyelleri tekil bir yaşam süresince gerçekleşmeyebilir. Embriyo için de aynı şey söz konusudur. Türün üyelerinin potansiyellerini gerçekleştirmeleri fiziksel, biyolojik, sağlık gibi içsel ve toplumsal ve kurumsal dışsal koşullara bağlıdır. Potansiyelin gerçekleşmesinden bağımsız olarak türün üyeleri bu potansiyellere sahiptir. Tıpkı insanın her potansiyelinin gerçekleşmemesinin onun hak öznesi olması bakımından olumsuz bir sonucunun bulunmamasında olduğu gibi, türün üyesi olarak embriyonun potansiyellerinin gerçekleşecek ya da gerçekleşmeyebilecek oluşu onu hak öznesi olmaktan alıkoyan bir gerekçe sunmaz.

Türsel varlık kavramındaki tarihsel-toplumsal vurgu, şimdi girişeceğimiz kavramın genetik açıdan zenginleştirilmesi çabasında bizi genetik belirlenimcilikten de koruyacaktır. Yukarıda gördüğümüz gibi, Irving embriyonun insan olduğu görüşünü onun genetik yapısına dayandırır. Bu görüşteki genetik belirlenimcilik tehlikesi açıktır. İnsanı bir gen seti olarak ele alan görüşün uluslara-

rası hukuk alanında da yansımaları vardır. Avrupa Konseyi'nin 1998 yılında imzaya açılan *Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesine Ek, İnsanların Klonlanmasının Yasaklanmasına İlişkin Protokol*'ünde, canlı ya da ölü başka bir insana genetik olarak özdeş bir insan yaratmaya çalışan herhangi bir müdahale yasaklanmıştır. Protokole göre, buradaki başka bir insana 'genetik olarak özdeş' insan terimi, başkasıyla aynı nükleer gen setini paylaşan insan anlamına gelir. Bu hükmüyle Protokol, nükleer gen setinin oluşturulmasını, insan sözcüğü ile ilişkilendirmiştir. Genetik olarak özdeş insan, tüpte, şişede, laboratuvarında, ana rahminde ya da başka bir ortamda da bulunsa, insandır. İnsanı, doğmuş olmak gibi dar bir çerçeveye değil, nükleer gen setinin oluşması aşamasına kadar giden erken bir döneme yerleştirmektedir. Denebilir ki, klonlama konusunun önemi nedeniyle erken döneme kadar giden bir geniş kapsamlılık yasaklamanın da kapsamını genişletmek için düşünülmüştür. Gerçekten, Protokol, yalnızca klon oluşturmayı değil klon yaratma amacındaki bir müdahaleyi bile yasaklamaktadır. Ancak bu müdahalenin ürünü olabilecek varlık için, Protokol, klon, embriyo ya da başka bir sözcüğü değil insan sözcüğünü kullanmaktadır. Protokolün, insan nitelemesinin insanın gelişiminin hangi evresinden başlanarak kullanılabileceğine dair hukuki bir zemin sağlaması bu makalenin konusu bakımından önemlidir. Bununla birlikte, insanı nükleer gen seti olarak ele almanın genetik belirlenimcilik gibi altanımları ve bu çerçevede sorunları gündeme gelecektir. İnsanı salt bir gen yumağı olarak görmek genetik belirlenimciliğe düşmek iken Nuttall'ın yaklaşımında olduğu gibi insanı salt kültürel referanslara, toplumsal yükleme ve nitelemelere göre hak sahibi kılmak kültürel belirlenimciliğe düşmektir. Marx'ın türsel varlık kavramı genetik belirlenimciliğin önünü kesen argümanları sunmaktadır ama kavram genetik biliminde son yıllarda yaşanan gelişmeleri kuşatan biçimde bir genişlemeye de gereksinim duymaktadır.

Türsel varlık kavramı, tekil üye insan ile tür olarak insan arasındaki ilişkileri ortaya koyar. Genetikteki gelişmelerle yaygınlık kazanan genom, genotip (genotype) ve fenotip (phenotype) terimleri benzer ilişkileri açıklayan terimler olarak anlaşılabilir. Genom, organizmanın toplam genetik maddesidir, organizmanın toplam DNA'sıdır. 2000 yılının başında ilk sonuçları açıklanan insan genomu araştırması, insanın toplam DNA bilgisini, genetik kodunu açığa çıkarttı. UNESCO *İnsan Genomu ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi* (1997), insan genomunu, insan ailesinin tüm üyelerinin temel birliği ve simgesel anlamda da insanlığın mirası olarak ifade eder (m.1). Genetik indirgemeci bir bakış açısından, insanı insan yapan genetik koddur. Bu bakış, insanların fiziksel ve toplumsal varlığını spermin yumurtayla buluşmasıyla açıklar (Rothman, 2001: 19). Embriyonun statüsünü belirlemek için ille de indirgemeci bakışa savrulmak zorunlu değildir. Embriyo oluştuğunda insanlığın ortak mirasının parçası olur. Türün tarihsel/evrimsel gelişimi boyunca edindiği genetik kodun tekil ta-

şıyıcısı ve etkin katılımcısıdır. Bu gelişim içerisinde genetik özelliklerin çevresel koşullarla girdiği ilişki önemlidir. Çevresel koşullar gerek doğal ortamı gerekse kültürel/toplumsal ortamı içerir. Örneğin iklimsel koşullar kadar beslenme alışkanlıkları da tarihsel süreçte genomik özelliklerin biçimlenmesinde belirleyicidir. Aynı biçimde, türün tekil üyesinin geliştireceği özellikler de salt kalıtsal olarak biçimlenmez, tekil üyenin genetik kodları, hücrelerin, organizmanın ve çevresel koşulların karşılıklı etkileşimi bağlamında ve bu etkileşimin sonucu olarak kendilerini ifade ederler. Bildirge'de de belirtildiği gibi (m.3), insan genomu, sağlık, yaşam koşulları, beslenme ve eğitim gibi tekilin durumunu kuşatan doğal ve toplumsal çevreye göre farklı biçimde kendisini ifade eden potansiyelleri içerir.

Miras alınan potansiyellik genotip terimi ile karşılanır. Bir organizmanın genlerinin özgül bileşimi olan genotip gelecek kuşağa aktarılabilecek olanı temsil eder. Fenotip ise genotiple çevre arasındaki ilişkilere bağlı olarak bir organizmanın gerçekte ifade edilen, gözlemlenebilir özellikleri ya da karakteridir. Fenotip bir organizmanın yetişkin bir karakter olarak gösterebileceği ama zorunlu olarak göstermek zorunda olmadığı özelliklere göndermede bulunur. Bir başka deyişle fenotip, gerçekleşen potansiyelliktir (Yukarıdaki güç/kapasite ile potansiyel arasındaki ayrımı anımsayın). Fenotip sürekliliğin ve değişimin sentezidir, geçmişle gelecek arasındaki şimdiki bağdır. Türün üyesi olan tekilin genetik yapısı, geçmişin genetik eklemelerinin, çıkarmalarının ve mutasyonlarının toplamıdır ve geleceğe aktarılabilecek genotipinin temsilcisidir (Fleising, 2001: 45-49). Böylece türsel varlık kavramının vurguladığı ilişkilere hem genetik biliminin terimleriyle de ulaşılmış hem de genom-organizma-çevre ilişkileri bakımından bunları genişletmiş durumdayız. Türün üyesi olarak embriyo, genotip ile fenotip, genom ile tekil arasındaki ilişkilere yerleşir. Embriyoya genotipini değiştirecek biçimde genetik müdahaleden söz ettiğimizde, hem onun fenotipik kapasitesinde değişiklik bekleyen bir müdahale çabasından hem de insanlığın ortak mirası olarak genoma dönük, genomu değişikliğe uğratabilecek, türsel bir varlık olarak insanlığın genetik makyajını etkileyebilecek müdahalelerden söz ediyoruz demektir. Bağlamsal koşullara, organizmanın içindeki ve organizmanın çevresiyle girdiği ilişkilere bağlı olarak, fenotiplerin ne biçim alabileceğini önceden kestiremediğimize göre, en azından genetik düzeyde bugün gördüğümüz insandan farklı bir insandan söz edebiliyor olacağız. Bu, embriyonun, türsel varlık olarak insanlığın bir üyesi olmasının önemli bir sonucudur.

Genetik mirasa müdahale konusu uluslararası gündemde kendisine yer bulmuştur. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin bir tavsiye kararında, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesiyle korunan yaşama hakkının ve insan onurunun, yapay olarak değiştirilmemiş bir genetik örüntüyü miras alma hakkını ima ettiği belirtilmektedir. Sözleşmede bu hakkın açık biçimde yer alması tavsiye edilmektedir. Her ne kadar bu hakkın tanınmasının embriyo da dahil olmak üzere

gen tedavisi uygulamasını engellememesi hükmüne yer veren kararda bir çelişki olduğu düşünülebilirse de burada daha çok genetik olarak aktarılan belirli hastalıklarla mücadele ile hak arasında bir denge arayışı vardır. Kaldı ki gen tedavisi uygulamasının sınırlarının açık biçimde çizilmesi gerektiği de kararda özellikle vurgulanmaktadır (*Recommendation 934*, 1982). Karar, embriyonun genotipine müdahaleyi, yaşama hakkına müdahale çerçevesinde insan hakları ile ilişkilendirmiştir biçiminde yorumlanabilir. Benzer biçimde, Avrupa Konseyi *Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi*: *İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*'nin 13. maddesi, insanlığın ortak mirası olarak genomu koruyucu hüküm içermektedir. Bu maddeye göre, herhangi bir altsoyun genomunda değişiklik yaratacak biçimde insan genomunu değiştirmeye yönelik müdahalede bulunulamaz.

Bu ve benzeri düzenlemelerin daha sistematik biçimde genişletilmesini düşünenler, 'insan türünün korunması sözleşmesi' önerisinde bulunmaktadır. Buna göre, insanlığa karşı suçlar kavramı tüm türün refahını etkileyen suçlara işaret eder. Klonlama ve kalıtsal genetik değişiklikler de aynı eksendedir çünkü yeni bir türün evrimini sonuçlandırabilecek bir etkiye sahiptir. İnsan türünü değiştirme hepimizi ilgilendiren bir sorundur ve bazı kişilerin, bir ulusun ya da şirketlerin moral yargıları ile karar verilebilecek bir sorun değildir. Bu bakımdan sorunun uluslararası alanda bir sözleşmeyle ele alınması gereklidir (Annas, Andrews ve Isasi, 2002: 153). Bu önerinin temel dayanağı, insan haklarının anlamının ve uygulanmasının odağında insan türüne üyeliğin yer almasıdır. Aynı koşutlukta, Sidney Callahan da, moral açıdan insan statüsünün, insan türüne üyelikten kaynaklandığı düşüncesindedir. Ona göre embriyo tartışmasız biçimde türün bir üyesidir (Callahan, 1997). Bu durumda ortaya çıkan sonuç, türün üyesi olarak embriyonun, anlam odağında türsel üyelik olan insan hakları bağlamında insan statüsüne sahip olduğudur. Embriyonun statüsü böyle anlaşıldığında aslında makalenin tartışması da bir sonuca bağlanmış ve makale sona ermiştir denebilirdi. Ancak, daha önce gördük ki, embriyoyu türün üyesi olarak kabul etmekle birlikte çeşitli gerekçelerle onu insan haklarının öznesi olarak görmeyen görüşler de vardır. Bu durumda insan haklarına sahip olmanın, türsel üyelik dışında başka koşullarını embriyo bakımından araştırıp tartışmam gerekiyor.

Hak öznesi olarak embriyo

Bir önceki bölüm başında yer verdiğimiz toparlama amacına yönelik sonuçlar, bize, embriyonun statüsüyle ilgili önemli ipuçları sağlamaktadır. Umarım türsel varlık kavramı ekseninde sürdürdüğümüz yukarıdaki tartışma da en azından şu noktayı açıklığa kavuşturmuştur: Türsel bir varlık olarak insanlığın üyesi olan embriyonun insan statüsüne ve bu statünün sağladığı haklara sahip olamayaca-

ğını ileri süren görüşlerin sağlam, tutarlı ve inandırıcı dayanakları bulunmamaktadır. Ama yine de ulaştığımız bu sonuç makalenin temel sorunu olan embriyonun insan hakları bağlamına yerleştirilip yerleştirilemeyeceği sorununu tümüyle çözüme kavuşturmak için yeterli görünmemektedir. Bu ise insan haklarının nasıl bir zemine oturduğuyla ilgili bir araştırmaya davetiye çıkarır. Soru şudur: İnsanların haklara sahip olmasını hangi argümana dayandırabiliriz? Bu sorunun yanıtını araştırmak için Brien Orend'in yaklaşımına yaslanacağım.

Orend, 'insanı' bildiğimiz insan olarak kabul eder. 'İnsan haklarının' insanını ise hak sahibi kavramı ile biçimlendirir. Bütün insanlar insan haklarına sahiptir (Orend, 2002: 15). Böylece, bütün insanlar insan haklarına sahip olduğuna göre, bütün insanlar insandır totolojisine ulaşırız. Aslında pek de bir şey açıklamayan bu ifade dayandığı insan anlayışı ile birlikte 'doğal haklar' görüşünden kopma çabasının bir ürünüdür. Doğal haklar görüşüne göre bütün insanlar, insana özgü ortak özelliklere sahiptir ve insan hakları doğuştan gelen bu özelliklerden oluşur. İnsanlar doğalarının parçası olarak bu haklarla birlikte doğarlar (bkz. McLean, 1996: 338; Mourgéon, 1990: 35) Hem doğal haklar geleneği hem de modern liberal haklar söylemi, insan karakteristiğinin sonucu olarak insan haklarına sahip olunduğunu iddia eder (Ramsay, 1997: 144-5). Orend ise insan haklarını kişilerin özellikleri olarak değil, moral bir gerekçeyle açıklar. İnsan hakları, kişilere belirli biçimde davranma nedenleridir. Bu nedenler insanın bedensel yapısının parçaları değildir. İnsan hakları bizim kim ya da ne olduğumuzu ya da doğamızı tanımlamaz, birbirimize davranış biçimlerini ortaya koyar (Orend, 2002: 18-19). Haklarla ilgili moral gerekçe, yaşama hakkı, eşitlik, adalet gibi temel ilkeler çevresinde biçimlenir. Birisini öldürmek, üzerinde deney yapmak, işkence yapmak, zalimce cezalandırmak, köleleştirmek moral açıdan doğru olarak kabul edilemez.

İnsan haklarını insanın doğasında bulunan haklar olmaktan çıkartan böyle bir görüşün embriyo bakımından olumlu sonuçları olacaktır. Taşıdıkları özellikler bakımından embriyo ile insan arasındaki benzerlik ya da benzemezliklere bakarak embriyoyu hak sahibi kılan ya da tersine buna karşı çıkan anlayışların ürettiği çözümsüzlükten kurtulma olasılığı belirecektir. Üzerinde oydaşma sağlanamayan bu özelliklere göre değil de moral bir gerekçe tartışmasıyla embriyonun hak statüsü belirgin kılınabilir. Kuşkusuz moral gerekçe bakımından da anlaşmazlıkların ortaya çıkma olasılığı her zaman vardır. Buna karşılık, moral gerekçe, siyahların ve kadınların beyaz erkekler gibi, Yahudilerin aryan Almanlar gibi, embriyonun doğmuş bebek gibi, doğmuş bebeğin yetişkin, sağlıklı insan gibi insan olmadıkları, insana özgü olduğu söylenen özellikleri ya da yetenekleri taşımadıkları yönündeki görüşlerin ayrımcılığından uzaklaşmayı olanaklı kılar. Yanı sıra, belirli özellikleriyle, belirli bir insan anlayışına (kendine yeterli, ussal, özerk eyleme geçebilme yeteneği vb.) dayalı olarak insan hakları tanımlandığında hakların kuşatıcı ya da kapsayıcı olma-

rının önünde ciddi bir engel oluşmaktadır. İnsanlara davranış biçimi sunan moral bir neden olarak hakkı kabul etmenin üstünlüğü, bu anlayışın kuşatıcılık kapasitesinde yatar.

Kuşatıcılık üstünlüğüne karşın, yine de, hakları morallik tartışması ile ilişkilendirmenin, embrioyu zorunlu olarak hak öznesi olarak tanımaya götürmediği iddia edilebilir. Bunun bir örneğini Gordon Graham'ın yaklaşımından çıkartabiliriz. Onun yaklaşımına göre, insan hakları ihlal edilmemesi gereken moral bir sınır oluşturur. Bu sınırı açıklayan temellerden biri, bütün insanların eşit olduğu düşüncesidir. Ancak buradaki eşitlik yetenekler bakımından bir eşitlik değildir, çünkü hepimizin yeteneklerinin eşit olmadığı olgusal bir gerçekliktir. Böyle bir yetenek eşitsizliği veriyken, eşitliğin moral sınırın temelini oluşturması şu düşünceyle bağlantılıdır: Herkesin yaşama hakkı vardır çünkü hiç kimse bir başkasının yaşamının değersiz olduğunu söyleyebilecek bir konumda değildir. Her birimiz ancak kendi yaşamımızın yaşamaya değer olup olmadığı yargısında bulunabiliriz. Bu, bir birinci kişi yargısı olabilir ancak, üçüncü kişinin değil. Sağlıklı, yakışıklı, yetenekli olanların yaşamları hasta, çirkin, yeteneksiz olanlarınkinden daha iyi olabilir ama birincilerin yaşamlarının moral olarak daha iyi olduğu iddia edilemez. Fiziksel ve zihinsel olarak üstün olanların moral üstünlüğü olamaz. Yaşamının yaşamaya değer olduğu yargısına ancak yaşamı süren kişi karar verir. Yaşamının yaşamaya değer olup olmadığı yalnızca beni ilgilendiren bir konudur. Hiç kimse buna karar verebilecek bir konumda değildir (Graham, 2002: 150-2). Tüm bunları söylemesine karşın, Graham, yukarıda yer verilen birinci görüşün gerekçelerine bağlanarak embrioyu hak sahibi olarak kabul etmemektedir. Oysa onun görüşlerini mantıksal sonuçlarına uzatıp kendisine karşı kullanmak olasıdır. Eğer fiziksel ve zihinsel olarak daha gelişmiş olmak moral bir üstünlük sağlamıyorsa, fiziksel ve zihinsel olarak daha gelişmiş bir evrede bulunan insanın, kapasite gelişiminin erken aşamasında bulunan insan embriyosunun ve ceninin yaşamı ile ilgili moral değerlendirmelerde bulunmasına götüren moral bir üstünlüğü, moral hiyerarşik amirliği söz konusu değildir. Yaşamın değeri birinci kişi yargısı ile oluşuyorsa, embriyonunun yaşama hakkına, bedensel bütünlüğüne, genotipine müdahale üçüncü kişinin üzerine vazife değildir.

Öte yandan, embriyo moral bir özne değildir ki yaşamının değeri ile ilgili yargıda bulunabilsin, itirazı yapılabilir. Bu, yalnızca moral yargıda bulunabilenleri, eğriyi doğrudan ayırabilenleri, moral özerkliği olanları, hakkını iddia edebilenleri hak öznesi sayan dışlayıcı bir hak anlayışından beslenen bir itiraz olacaktır. Bu o denli dışlayıcı bir anlayıştır ki, örneğin bebeklerin, hak kavramını anlamadıkları, haklarını iddia edemedikleri ve hakka uygun sorumlulukları yüklenemedikleri için haklara sahip olmadıkları sonucuna ulaşılacaktır (Cornelly ve Smith, 2003: 21). Bebekler gibi, zihinsel engelliler, anestezi altındaki-ler, moral özerkliğini yitirmesine neden olan hastalıkların ya da yaşlılığın etki-

sinde olanlar ile hayvanlar ve gelecek kuşaklar da hak sahibi olamayacaktır. Doğrudur, bir hakkın odağında bir iddia ya da talep yatar. Hak, bir kimse ya da bir kurumdan haklılık taşıyan bir talepte bulunmaktır. Bununla birlikte, hak iddiası (claim) ile hakkı olmak anlamındaki ehliyet (entitlement) arasında bir ayırımın altını çizmek gerekir. Hak iddiasının/talebinin, ilgilisi tarafından sözcüklere dökülmemiş oluşu bir hakkın olmadığını göstermez. Uyuyan bir kişi hak iddiasını dillendirmese de hakka sahiptir. Bir hak, hakkın taşıyıcısı iddiasını dile getirmese de hak ehliyeti olarak varlığını sürdürür. Dile getirilmediğinde bile bir hak, haklılık taşıyan bir iddia ya da talep olarak kalır. Talep dile getirilmese bile, hakla ilgili ödevin taşıyıcılarının hak sahibine uygun biçimde davranmalarını gerektiren nedenler varlığını korur. Bu bakımdan da, haklar, hak sahibine saygılı davranmanın nedenleridir (Orend, 2002: 23-24). Örneğin embriyonun ya da ceninin haklarını iddia edip edememesinden daha önemli olan ona karşı bağlaşıklık bir ödevimiz olduğunu kabul etmek için güçlü nedenlerin bulunup bulunmadığıdır. Bu nokta önemlidir çünkü insan hakları açık olarak dile getirilen iddialardan daha çok hak ehliyetleri ile ilgilidir (Orend, 2002: 38). Embriyonun hakkını dile getiremiyor oluşu, onu insan haklarından yoksun kılmanın gerekçesi olamaz. Embriyonun hak iddiasında bulunamayışı onun hak ehliyetinin bulunmadığı sonucunu doğurmaz.

Bu ayırım hukuki düzenlemelere de yansımıştır. Örneğin, *Türk Medeni Kanunu*'nda hak ehliyeti ile fiil ehliyeti arasında ayırım yapılmaktadır. Buna göre 'her insanın hak ehliyeti vardır' (m.8). Her insan haklardan yararlanmak, hak sahibi olmak bakımından eşittir. Hiç kimse hak ehliyetinden kısmen de olsa vazgeçemez (m. 23). Yasa, sağ doğmak koşuluyla, çocuğun ana rahmine düştüğü andan başlayarak hak ehliyetini elde ettiğini hükme bağlamaktadır (m. 28). Açık biçimde, embriyo ve cenin (çocuk sağ doğmak koşuluyla) her insanın sahip olduğu ve vazgeçemeyeceği hak ehliyetine sahiptir. Sağ doğmak koşulu, daha önce belirtilen babaerkil ideoloji ve sermaye birikimi bakımından miras hukuku ile ilişkilendirilebilir. Ama burada asıl önemli nokta, embriyonun hak ehliyetinin doğumun gerçekleşmesine kadar ertelenmemiş olmasıdır. Ana rahmindeki çocuk ölmediği sürece herkes gibi vazgeçemeyeceği haklara sahiptir. *Türk Medeni Kanunu*'nda fiil ehliyetine sahip olmanın koşulları ise doğruyu yanlıştan ayırt etme gücüne sahip olmak, ergin olmak ve kısıtlı olmamaktır (m. 9-14). Bu koşullara sahip olmayan embriyonun ve genelde doğmamış olanın fiil ehliyeti bulunmamaktadır. Fiil ehliyetine sahip olmayanlar kendi fiilleriyle hak edinemez ve borç altına giremezler. Bu durumda, embriyo ve ceninin hakları, hak ehliyeti bulunan ama fiil ehliyeti bulunmayan küçüklerin, kısıtlıların ve yaşının küçüklüğü yüzünden veya akıl hastalığı, akıl zayıflığı, sarhoşluk ya da benzeri nedenlerle ayırt etme gücüne sahip olmayanların hakları ile benzerlik taşımaktadır.

Embriyonun moral özne olmadığı için hak sahibi olamayacağı yönündeki itirazın ikinci unsuru, kişilik kavramını özerklik kavramına dayandıran yakla-

şimlardan beslenir. Liberal gelenekte özerklik, kişiliğin temelindeki değer olarak görülür. Örneğin, Kantçı liberalizmde, özerk insan, özgür iradesiyle yaptığı seçimlere bağlı olarak ussal eylemlerde bulunan bir varlıktır. Bu bakımdan, özerklik, ussallığın bir özelliği olduğu gibi, moral bir özne olmanın da koşuludur (Akarsu, 1998: 105-6). Hak sahibi moral özne, kendi yaşamıyla ilgili kararlarını ve eylemlerini başkasının müdahalesi olmadan, özgür iradesiyle oluşturduğu içindir ki bunların sorumluluğunu da üstlenebilir. Ona gösterdiğimiz saygının belirleyeni onun özerk irade sahibi olmasıdır. Bu çerçevede düşünüldüğünde, embriyo, özerk irade sahibi bir varlık olmadığı için saygılı davranılmayı hak eden moral bir özne olamayacaktır. Embriyonun statüsünün belirlenmesi bakımından böyle bir sonucu olan liberal özerklik anlayışının eleştirisi birkaç noktada toplanabilir. İlk, genel bir eleştiri olarak, özerkliğin gerçekleşmesinin dışsal engelleri hesaba katılmalıdır. Liberal kuramın özerklik anlayışı, özgür iradenin seçimlerinin içinde olduğu toplumsal koşulları görmez kılar. Özerklik, soyut bir değer olarak kişinin edimlerinde sanki kendiliğinden gerçekleştirmişçesine kavramlaştırılır. Toplumdan yalıtılmış, soyut bireyin özerkliği düşüncesi, toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik güçlerin, bireyin çıkarları ve seçimleri üzerindeki etkisini görmezden gelir. İfade edilen yeğlemelerin, özgür iradeye dayalı, özerk biçimde oluşturulmuş yeğlemeler olduğu varsayılır. Oysa kişisel özerkliğin gerçekleşmesi için iradi seçimlerin özgürce yapılabilmesini sağlayacak uygun toplumsal koşulların varlığı gerekir (Ramsay, 1997: 57-61). Örneğin törenin biçimlendirmeleri, koşullandırmaları ve sınırlandırmaları veriyken, törenin gereği olarak cinayet işleyen bir kişinin ne ölçüde özerkliğinden söz edebiliriz ya da törenin değerlerini özgür iradesi ile benimsediğini söylemenin ne ölçüde bir anlamı olabilir? Benzer biçimde, sınıfsal yapıların belirleyiciliği altında, işçinin emek gücünü sefalet koşullarında yaşamasına yol açan bir ücret karşılığında satması liberal özerklik ve özgür irade anlayışının açmazlarını gösteren başka bir örnek sunar. İkincisi, kişiliğin niteliği olarak özerklik ön plana çıkınca, örneğin öğrenme engelliler ya da ussal, bilişsel kapasiteleri yeterince gelişmemiş olanlar gibi, tam bir özerkliği bulunmayan ve aslında toplumun en çok zarara uğrayabilir üyeleri, eşit saygı görmeyecek ve haklara sahip eşit moral statüde insanlar olarak kabul edilmeyecek demektir (Steering Committee on Bioethics, 2003: 7). Bununla bağlantılı olarak üçüncü sorun şudur: Liberal söylemde özerklik, hakkın taşıyıcısının hak iddiasının içeriğini özerk biçimde belirlemesini gerektirir, çünkü ancak bireyin kendisi, iddiaya konu olan çıkarlarının doğru bir değerlendirmesini yapabilir. Böyle olunca, toplumda en çok korunmaya gereksinim duyan ama özerk olmadığı için hakkın içeriğini belirleyemeyenler adına, bir başkasının hak iddiasında bulunması liberal hak söyleminin özündeki özerklik ilkesi ile çelişki oluşturur (Benton, 1993: 162). Bu bakımdan, özerkliği bulunmayan embriyo ve diğer insanların herhangi bir haktan yararlanması olanaksızlaşacaktır. Zihinsel

engellilerin durumuna benzer biçimde, embriyo, özerk iradesinin sonucu olarak sorumluluğunu üstlenemediği bir moral davranış ortaya koyamaz. Bununla birlikte, dördüncü olarak, eğer liberal hak kuramındaki özerklik ilkesini başka bir açıdan değerlendirecek çelişkili bir durum daha belirir. Çelişki, özerk olduğumuz için mi müdahale olmamalıdır yoksa müdahale olmadığında mı özerkliğimiz gerçekleşir biçimindeki bir 'yumurta-tavuk ilişkisinde' yatar. Eğer özerk insan kendi iradesiyle edimde bulunan insansa, ona dönük herhangi bir müdahale onun özerkliğini ortadan kaldıran ya da zedeleyen bir müdahaledir. Bu durumda özerklik, kendini yönetme/belirleme ve başkasının herhangi bir müdahalesinin bulunmaması ilkesidir. Başka bir anlatımla, müdahale olmadığı için/ölçüde özerkiz sonucuna ulaşmak olasıdır. Böyle anlaşıldığında, embriyoya müdahale olmadığı ölçüde onun 'özerk'liğinden söz edebileceğimiz demektir. Embriyonun, anneden özerk biçimde kendi genetik ve biyolojik gelişimini kendisinin yönettiğini vurgulayan görüşe yazının birinci bölümünde yer vermiştim. Böylece, embriyoya müdahale olduğu ölçüde onun özerkliğinin zedelenildiğini ileri sürmek mümkünken, buna karşılık, özgür irade kapasitesi gelişmemiş embriyonun bu anlamda özerkliğini ileri sürmek mümkün olmayacaktır. Bu durum, liberal hak kuramının çelişkiye gebe özerklik anlayışının bir sonucudur. Liberal hak kuramındaki özerklik kavramının işleyiş mekanizmalarının yukarıda sıraladığım çelişkileri, bu ilkenin, moral öznenin statüsünün belirlenmesi bakımından elverişsiz olduğunu göstermektedir.

Embriyonun moral özne olmadığı için hak sahibi olamayacağı yönündeki itirazın üçüncü ve son unsuru, hakları, ödev ve sorumluluklarla ilişkilendirmekle ilgilidir. Embriyo, haklara bağlaşıklık olan ödev ve sorumlulukları üstlenemediğine göre, haklara da sahip olamayacaktır. Oysa örneğin bebekler ödev ve sorumluluk üstlenemeseler, davranışlarından ya da davranışlarının sonuçlarından sorumlu tutulamazlar bile haklarından yoksun kılınmazlar. Demek ki, haklarla sorumluluklar arasında belirli bir ilişkinin bulunduğu kabul edilmekle birlikte, haklarla sorumluluklar arasında mutlak bir simetrinin varlığından söz edilemez (Carter, 2001: 18). Komşumun özel otomobili üzerindeki mülkiyet hakkını tanıyor olmam, komşumun özel mülkiyetine zarar gelmemesi için sabaha kadar nöbet tutma ödevini bana yüklemesin. Aynı biçimde, otomobiller üzerinde özel mülkiyeti kabul etmiyor olmam komşumun özel aracına dilediğim gibi davranma sorumsuzluğunu da doğurmaz, tersine, onun özel aracını yakmamak gibi bir moral davranış sorumluluğunu kabul ederim. Embriyo bakımından da benzer bir durum söz konusudur. Haklarla sorumluluklar arasında bir açının varlığı, moral sorumluluk üstlenemeyen embriyonun yine de haklarının olabilmesini olanaklı kılar. Ne benim yaşama hakkına sahip olmam ne de embriyonun yaşama hakkının tanınması embriyonun benim yaşamımı kurtaracak bir tedavi için feda edilip edilemeyeceğine dair simetrik bir moral sorumluluk ortaya çıkarmaz. Ya da, embriyonun moral olarak sorumlu özne olmadığı için haklara

sahip olmadığı kabul edilse bile, bundan, embriyoya belirli bir biçimde davranma sorumluluğumuzun olmadığı sonucu çıkmaz. Yalnızca ayırt etme gücüne sahip insanların moral-özneler oldukları görüşü kabul edilse bile, bu görüş, zorunlu olarak yalnızca moral özne olan insanların moral kaygıların nesnesi olabileceği görüşüne götürmez. Morallik yalnızca moral öznelerin birbirlerine nasıl davranmalarıyla ilgili değildir; morallik, aynı zamanda, moral özne olmayan varlıklara nasıl davranmak gerektiğiyle de ilgilidir (bkz. Benton, 1993: 75-81). Yani, embriyo moral özne kabul edilmese bile moral özne olan insanların embriyoya karşı davranışlarıyla ilgili bir morallik yine de söz konusudur. Embriyonun kendisi moral özne olmasa bile moral kaygıların nesnesidir. Bu, morallığın içerdiği anlamın bir sonucudur. Hak ile sorumluluk arasında zorunlu, mutlak bir örtüşme olması gerekmediğine göre, moral sorumluluğu bulunmayan embriyonun yine de moral gerekçeler olarak hakları olabilir.

Morallığın anlamına dayandığımızda, embriyoya da belirli biçimde davranma yükümlüğümüzün olduğunu söyleyebiliriz. Yine de, ona, hakları olmadan da sorumlu biçimde davranabileceğimiz iddiası ileri sürülebilir. Bu durumda, sorumlu biçimde davranma yükümlülüğümüz olan embriyoyu, insan haklarının öznesi olarak kabul edebilir miyiz sorusu belirecektir. Soruya yanıt olarak, birincisi, eğer insan haklarını, davranışın moral gerekçeleri olarak anlıyorsak, moral kaygılar çerçevesinde, embriyoya saygılı davranmanın gereği olarak onun haklarını da tanımamız gerekir. Embriyoya karşı sorumlu davranmak gerektiğini kabul ediyorsak, ona zarar vermek moral açıdan doğru ve saygılı bir davranış değilse, ona belirli bir biçimde ve saygılı davranmayı sağlayan onun haklarını kabul etmek kendi içinde bir tutarlılık oluşturur. Hakların tanınmasından bağımsız olarak embriyoya moral açıdan doğru, saygılı davranma yükümlülüğümüzün bulunduğunu kabul ediyorsak, insan haklarının embriyoyu da kuşatması bu yükümlülüğü ortadan kaldırmaz, tersine, embriyonun tanınan hakları olsa olsa ona karşı davranış biçimlerini sunar, yükümlülükleri vurgular ve güvenceleri oluşturur. İkinci olarak da, sorunun yanıtı, insan haklarına sahip olan kimdir sorusunun yanıtından türetilir. Bu noktada, bu son soruya yanıt arayan Orend'e dönersek, o, ele aldığı çeşitli yaklaşımları eleştirdikten sonra insan hakları sahibinin moral statüsünü saptamak için üç ölçüt belirler.

Orend'in birinci ölçütü, biyolojik insanlıktır. İnsan haklarına sahip olmak için anne-babanın biyolojik olarak insan olması ve söz konusu varlığın ölü olmaması, yaşıyor olması gerekir. Bir önceki bölümde, bu konuyu, türsel varlık kavramı ve türün üyesi olmak bakımından ve tarihsel, toplumsal ve genetik zeminiyle ve çeşitli implikasyonlarıyla birlikte, kapsamlı biçimde ele almış olduğum için, burada şu kadarını söylemekle yetinebilirim: Biyolojik olarak embriyonun anne-babası insan olduğu ve embriyo yaşadığı süreç, embriyonun bu koşulu karşıladığı açıktır. Ancak biyolojik insanlık, zorunlu ama yeterli bir ko-

şul değildir. Bu koşul yeterli olsaydı, insan haklarını insanın özellikleri olarak gören doğal haklar görüşüne bağlanılmış olacaktı. Oysa insanlara saygılı davranmamız onların biyolojileri nedeniyle değildir (Orend, 2002: 41-43). Örneğin birisine ya da genelde canlı bir varlığa işkence yapmamanın kökeninde onun biyolojisi değil morallik yatar.

İkinci ölçüt, bir başkasının insan haklarını ihlal etmekten sakınmaktır. Bu ölçüt, hakların etkisinin bir anlamı olmasıyla ilgilidir. Başkasının insan haklarını ihlal edenler ihlalle orantılı biçimde bir kısım haklarını yitirirler, çünkü ihlali cezalandırmada başarısız olmak ihlal etmeyenler bakımından adaletsiz bir durum yaratır. Başkasının haklarını ihlal etmemek, moral olarak kötü olandan sakınma düşüncesine dayanır. Haklar, davranışların gerekçesi olduğu içindir ki moral olarak korkunç bir eylemde bulunan, yani hak ihlalinde bulunan kimse, ona karşı davranışımızı yöneten nedeni değiştirmiş olur ve bazı haklarından yoksun kalır (Orend, 2002: 59-61). Bir embriyo, bir kimsenin insan haklarını ihlal etmediği sürece, ölçüte göre, embriyonun insan haklarından yoksun bırakılmaması gerekir. Tabii eğer liberal haklar söyleminin bencil insanının özel çıkarlarını ve seçimlerini, embriyoyla ilgili herhangi bir moral gönderme olmadan her şeye karşın gerçekleştirme hakkının olduğunu kabul etmiyorsak... Ya da, örneğin, araştırmacının araştırma hakkı, onun araştırmasının embriyo tarafından engellenmemesidir önermesinde olduğu gibi, hakları başkası tarafından sınırlandırılmama olarak ele almayı kabul etmiyorsak... Eğer bunları kabul ediyorsak o zaman liberal söylemin bencil insanının hakları karşısında embriyo bir hak ihlalcisiymiş gibi görülebilir. Yani, annenin kürtaj hakkı, embriyo üzerinde deney yapılmasından yarar sağlayacak hastanın sağlık hakkı, araştırmacının araştırma hakkı vb. karşısında hak ihlalcisi olarak embriyo. Liberal haklar söyleminde 'insan insanın kurdu' olduğu için, bencil insanın bir başka bencil insanın haklarına zarar vermesinin kaçınılmaz olduğuna inanıldığı için toplumda yaygınlaşacak hak ihlallerinin önünü kesmek üzere ihlalcilerin bazı haklarını yitirmeleri yoluna gidilir. Bu mantığı benimsesek bile, ölçütün, embriyo bakımından geçerliliği yine de zedelenmeyecektir. Çünkü bu ölçüte göre moral olarak doğruluğu savunulamayan bir eylemde bulunanlar bazı haklardan yararlanamazlar ya da haklarının bir bölümünü yitirirler. Oysa kürtaj, tedavi ve araştırma örneklerinde embriyonun hak yoksunluğunu doğuracak bir eylemliliği ya da eylemsizliği söz konusu değildir. Tam tersine, anılan örneklerde başkalarının embriyoya dönük davranışlarının moralliliği tartışmalıdır ve buna eşlik eden hak yoksunluğu onlar için gündeme gelebilir. Embriyo ile üçüncü kişiler arasındaki hak çatışması durumları için bir adalet ya da denge arayışı söz konusu olduğunda, embriyonun, 'etkisiz eleman' olarak resim dışına itilmesi yerine, ikinci ölçüte uygun olarak hak sahibi statüsüne sahip olduğu gerçeğinin göz önünde bulundurulması gerekir. Bunun sonucu ise embriyo ya herkese olduğu gibi eşit biçimde davranılmasıdır.

İnsan haklarına kimin sahip olduğunu belirlemek için Orend'in saptadığı ölçütlerden sonuncusu; asgari değerde bir yaşam sürmek için gerekli olan yaşamsal gereksinimlere sahip olmak ölçütüdür. Bu gereksinimler ilgili kimsenin iyi-oluşunu derinden etkiler çünkü iyi-oluşu bu gereksinimlere bağımlıdır. İyi-oluşlarını etkileyen bu gereksinimlere sahip olanlar, insan haklarının kuşattığı moral statüye de sahiptir. Johan Galtung'un (1999: 82) belirttiği gibi, 'kurumsallaşmış insan hakları yaklaşımı kurumsallaşmış garantiler oluşturarak insan ihtiyaçlarını doyurmaya çalışan bir yaklaşımdır'. Böylece bu son ölçüt, haklarla gereksinimler arasındaki ilişkiyi, iyi-oluşun zarar görmemesi ya da korunması ve gerçekleşmesi bakımından tartışmayı zorunlu kılar. Aşağıdaki bölümde embriyoya odaklanarak yapılacak olan da budur.

Embriyonun iyi-oluşu

İnsan haklarına sahip olma ölçütlerinin embriyo için de geçerliliğini ve uygulanabilirliğini gösterdiğimizde, embriyoyu insan hakları dizgesine içermenin gerekçesi nedir sorusuna yanıt bulabileceğimiz bir zemine de ulaşmış oluruz. Bu sorunun yanıtı neden insanlar haklara sahip olmalıdır ya da insan haklarının gerekçesi nedir sorusuna verilecek yanıtla aynıdır. İnsan hakları için farklı gerekçeler onur, yararcılık, dinsel düşünüş, sağgörü, hukuksal pozitivizm vd. gibi çeşitli yaklaşımlarda tartışılır. Buraya kadar sürdürülen tartışmalar yeterince inandırıcıysa ve eğer embriyo ve insan hak öznesi olmak bakımından eşitse, bir başka deyişle embriyo ve insan eşit ölçüde hak ehliyetine sahip varlıklar ise insanlar haklara, kuramda hangi gerekçelerle sahiplerse embriyonun da benzer gerekçelerle bu haklara sahip olması düşüncesi savunulabilir.⁷ Yine de, burada farklı yaklaşımları böyle bir eksenle ele almak yerine iyi-oluş odaklı yaklaşıma bir eklemleme yeğlenecektir. Kaldı ki, insan haklarının gerekçesi olarak iyi-oluşa moral üstünlük yüklemenin, gerek liberal gelenekte gerekse bu geleneğin sosyalist eleştirisinde paylaşılan ortak bir nokta olduğunu vurgulamak gerekir (Benton, 1993: 101).

Gereksinim, istek ve arzunun kavramsal olarak belirsizliği, birey ve topluma göre farklılaşabilmesi (örn. bkz. Doyal ve Gough, 1991: 9-21; Griffin, 1986: 40-55; Wallis, 2006; Mies, 2006) ve bunun doğurduğu soruna bağlı olarak gereksinim ya da istek ya da arzunun karşılanması için yükümlülüğün saptanmasında belirebilecek güçlük, asgari düzeyde iyi-oluşun saptanmasını ve korunmasını da sorunlu kılabilir. Her ne kadar, iyi-oluşun neleri içerdiği ile ilgili tartışmaya içrek bu türden sorunlar, gereksinim-hak ilişkisiyle ilgili farklılaşan so-

7 Örneğin liberal bir bakış açısıyla, doğal haklar anlayışına dayanarak embriyonun moral statüsünün bulunduğunu savunan bir görüş için bkz. Fukuyama, 2002: 174-77. İnsan onuru kavramı çerçevesinde embriyonun ele alındığı bir tartışma için bkz. Brownsword, 2003. Pozitif hukuk ekseninde bir tartışma için bkz. Annas, 2000.

nuçlar üretme olasılığı taşıyor olsa da, bu çalışmada bu tartışmaya girmeyi gerekli görmüyorum. Temel/yaşamsal gereksinimlerin, iyi-oluşun başat unsurları olduğu ve iyi-oluş bakımından bunların karşılanması moral önceliğinin bulunduğu anlayışını benimsediğimi belirtmekle yetineceğim. Bu kadarı, makalenin amacına uygun bir yörünge oluşturmak için yeterlidir. İnsan hakları kuramında kendine yer edinen gereksinim-hak ilişkisini verili kabul ederek, embriyoyu bu ilişkiye içermenin olanaklı olup olmadığı sorunuyla uğraşacağım.

Gereksinim odaklı anlayışlarda iyi-oluş, yaşamsal gereksinimlerin karşılanma düzeyi olarak tanımlanmaktadır (Griffin, 1986: 42). Yaşamsal gereksinimler ise canlı varlığın işlevlerini sürdürmesi için gerekenlerdir. Gereksiniminin giderilememesi durumunda canlı varlığın iyi-oluşu şiddetli bir biçimde etkilenir, o kadar ki asgari düzeyde iyi bir yaşam sürme ya da belki herhangi bir yaşam sürme yeteneği ciddi bir tehditle karşı karşıya kalır. Bu gereksinimler, fiziksel güvenlik, maddi geçinim (subsistence), eşitlik, özgürlük ve insanlığın üyesi olarak tanınma gereksinimleri olarak sunulmaktadır (Orend, 2002: 62-64). Galtung da (1999: 71-119) gereksinim-hak ilişkisine temel oluşturan benzer bir sınıflandırma yapar. Bunun yanında, henüz hakka denk düşmeyen (uyumak, boşaltım gibi) gereksinimlerin bulunduğunu, ayrıca normatif bir ifade olan eşitlik ve kardeşlik için söylenebileceği gibi gereksinime denk düşmeyen hakların da bulunduğunu saptar. Orend'in toplumsal tanınma gereksiniminin Galtung'un daha kapsamlı kimlik gereksinimine içerilmiş halde bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede insan haklarının gerekçelendirilmesi, yaşamsal gereksinimler kavramı ve bu gereksinimlerle bağlantılı olarak insanlara zarar vermenin moral olarak yanlışlığı ilkesi üzerinde yükselir.

İnsan haklarının gerekçesini sunan yaşamsal gereksinimler, öteki iki ölçütü karşılayan embriyonun da bir yaşama sahip olmak ve onu sürdürmek için gerekli gereksinimleri olarak ne ölçüde geçerlilik taşır? Eğer güvenlik canlının yaşamına dönük bir tehditten korunması, saldırı, işkence ve deneye maruz kalmaması ise embriyonun fiziksel ve zihinsel iyi-oluşu için güvenlik gereksiniminin bulunduğu açıktır. Bu gereksinimi karşılanmadığında embriyonun iyi-oluşu tehditle karşı karşıya kalır. Embriyonun yaşamını şiddetli biçimde tehdit edebilecek uygulamalar onun yaşama hakkının ihlal edilmesine yol açacaktır. Amniyosentez uygulamasının ya da genetik hastalıklara yatkınlığın belirlenmesi için erken dönemde embriyodan hücre alınarak genetik inceleme yapılmasının hak ihlali olup olmadığının belirlenmesindeki koşul, bu uygulamaların embriyonun güvenlik gereksinimine ne ölçüde ciddi bir tehdit oluşturup oluşturmadığının saptanmasını içermelidir. Yapılan son araştırmalar tüp bebek uygulamasında yumurta üretimini artırmak için yüksek dozda kullanılan hormon ilaçlarının hem annenin hem de embriyoların güvenliği bakımından risk oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmacılar hormon ilacı dozunun yarıya indirilmesinin embriyoların geliştirdiği genetik anormallikler oranını yüzde

50'den yüzde 33'e düşürdüğünü saptamıştır (Revill, 2006). Türün üyesi olan embriyo üzerinde araştırma ve deney yapılmasının, insan üzerinde araştırma ve deneyin iyi-oluşa dönük olası tehditleriyle benzerlik gösterdiğini anlamak zor olmasa gerekir. Burada, insanın ve embriyonun güvenlik gereksiniminin embriyonun aleyhine olarak tümüyle farklılaştığını söyleyebilir miyiz? Embriyonun hazza ya da acıya duyarlı olup olmadığının da bir önemi yoktur, embriyonun fiziksel iyi-oluşuna zarar vermenin moral olarak yanlışlığı ilkesinin uygulanabilir oluşudur belirleyici olan. Canlı bir varlığa zarar vermenin insanlık kavrayışı bakımından neden olduğu moral sorundur ya da moral özne olan insanlar arası ilişkilerin moral olarak zedelenmesidir söz konusu olan. Demek ki, insan üzerinde araştırma ve deney yapmanın kabul gören koşullarını embriyo bakımından da uygulamak olasıdır. Öte yandan kürtaj, embriyonun fiziksel güvenliğine dönük açık bir tehdit olarak düşünülebilir. Annenin fiziksel ve zihinsel iyi-oluşunun bir görünümü olarak güvenliği embriyonun varlığı ile tehdit altına giriyorsa, bu durumda çatışan gereksinimlerin, çıkarların ve hakların nasıl uzlaştırılacağı sorununun çözülmesi gerekecektir.⁸

Maddi geçinim; beslenme, temiz su ve hava, barınma ve tıbbi bakım gibi biyolojik gereksinimlerin karşılanması için gerekli kaynaklara erişim anlamına gelir (Orend, 2002: 64). Embriyonun biyolojik gereksinimlerinin anne dolayımı ile karşılanması, embriyonun biyolojik gereksinimlerinin bulunmadığını göstermez. Embriyonun da besin gereksinimi, koruyucu tıbbi bakım gereksinimi vardır. Çeşitli nedenlerle yeterli besini annesinden sağlayamayan doğmamış bebeklerin fiziksel ve zihinsel gelişim eksikliklerinin olması, beslenme gereksinimine işaret eder. Gelişimlerinin izlenmesi ve gerekli tıbbi desteğin sağlanması yoluyla biyolojik gereksinimleri karşılanabilmektedir. Tıbbi bakımdan yoksun kalmak iyi-oluşlarını önulmaz biçimde etkileyebilir. Annenin zehirli su içmesi, kirli hava soluması anneyi öldürebilir ama kimi durumlarda embriyonun ölümüne yol açabilir. Bu bakımdan, temiz su ve hava, embriyo için anne için olduğundan daha da yaşamsal önemde gereksinimler olarak belirlemektedir. Böylece, diyebiliriz ki, embriyonun da geçinim gereksinimi vardır ama

8 Kadının kendi bedeni üzerindeki denetimini sağlaması ya da koruması bakımından feminist eleştirinin katkıları sorunun çözümüne dönük tartışmayı zenginleştirici bir işlev yüklenebilir. Kürtaj konusu bakımından bu eleştiri, üreme etkinliğinde kadının bedeniyle ilgili seçimlerini yaparken, bir araçsalılık ilişkisi kurulmaksızın, özgür bir özne olarak düşünülmesi gerektiğini vurgular. Bu bakımdan, kürtaj söz konusu olduğunda, embriyoya saygı gösterilmesi ile kadının kürtajı seçme hakkı arasında zorunlu bir çatışmanın yaşanması gerekmez. Çünkü kürtaj bakımından asıl sorun, bir canlı olarak embriyoya saygı gösterilip gösterilmeyeceği sorununun ötesinde, kadının, üreme etkinliğinin bir aracı olarak düşünülüp düşünülmediğidir. Kadına araçsal terimlerle yaklaşıldığında, onun bedeniyle ilgili herhangi bir seçimi olacaksa, bu seçim her zaman ikincil bir niteliğe bürünür; yani, kadının değeri, doğuracağı çocuk tarafından belirlenmiş demektir (Plumwood, 1993: 202, not 21). Embriyo ile kadının hakları arasında adil bir uzlaşma aranacaksa, başlangıç adımı, embriyonun ve kadının araçsal terimlerle ele alınmaması olacaktır. Feminizmin ve kadın hareketinin böyle bir tartışma konusunda sağlayabileceği olası başka katkılar için örn. bkz. Adams, 1994: bölüm 3; Bono ve Kemp, 1991: 211-233; Engel-Di Mauro, 2006; Federici, 2004; O'Brien, 1981; Warren, 2001.

bunun karşılanması moral özne sayılanlara göre farklılık gösterir. Moral özne sayılan yetişkin insandan farklı olarak, embriyonun geçinim hakkı, geçinim araçlarına kendisinin erişmesi ya da sahip olması olarak anlaşılamaz. Ama bebeklerde ve çocuklarda olduğu gibi bunlar anne ya da ebeveynler üzerinden/ta-rafından sağlanır. Aynı biçimde, bu araçlara sahip olmayan yetişkinlerin duru-munda olduğu gibi, bunların toplum tarafından sağlanması nasıl ki gereksi-nim-hak ilişkisini bozmuyorsa, tersine bu ilişkinin bir gereğiye, embriyonun geçinim gereksiniminin anne üzerinden/tarafından sağlanıyor olması da bu ilişkiyi ortadan kaldırmaz.

Eşitlik ister bir gereksinim/hak olarak, ister bir normatif değer/hak olarak kabul edilsin, embriyoyu insana eşit statüde saymaya engel olabilecek, yetişkin ve sağlıklı insanın üstün ya da ayrıcalıklı olduğu sonucuna yol açabilecek bir neden bulunmamaktadır. Bunu ayrıntılı olarak daha önce zaten tartışmıştım. Durum böyle iken insanın lehine, insan embriyosunun aleyhine bir ayrımcılık oluşturmanın da tutarlı, moral olarak savunulabilir bir gerekçesini yaratmak güçtür. Kaldı ki yetişkin, sağlıklı insanın karşılaştırmalı bir üstünlüğünün bu-lunduğu ileri sürüldüğünde bile, üstünlerin zayıflar üzerinde dilediklerini yap-malarına olanak tanıyacak bir haklar dizgesi, moral olarak arzulanabilir bir toplumsal yaşam ortaya çıkarmayacaktır. Bundan başka, embriyonun, güvenlik ve geçinim gereksinimlerinin varlığı, bunların asgari düzeyde karşılanması için de hiç değilse yasa önünde eşit statüsünün tanınmasını gerektirir. Böyle yapıldığında, örneğin annenin, araştırmacının, sağlık kurumlarının ve biyoteknoloji şirketlerinin, embriyonun iyi-oluşuna yönelik ve herhangi bir meşru moral ze-minde savunulması da olanaksız olan kimi tehditlerini, eşitlik temelinde orta-dan kaldırmak olanaklıdır.

Özgürlük eğer bir kimsenin kendi yaşam seçimlerini kendisinin yapması, kendi yaşam yolunu izlemesi gereksinimi ise (Orend, 2002: 64) ilk bakışta embriyonun böyle bir gereksiniminin olmadığı söylenebilir. Kuşkusuz, embri-yo bu seçimleri yapma, yaşam biçimini oluşturma kapasitesine sahip değildir. Ama, ikinci bölümde gördüğümüz gibi, kapasite geliştirme potansiyeline sa-hiptir. Genetik mühendisliğinin embriyoya genetik müdahalesi, potansiyelin şu ya da bu yönde gerçekleşmesine yöneliktir. Bu bakımdan, genetik zengin-leştirmeye konu olanlar, kendi yaşam öykülerinin kendileri tarafından değil de tasarımcıları tarafından yazıldığını, yaşamlarının yönüyle ilgili seçimleri kendi-lerinin yapmadığını düşünebilirler. Tasarımlanmış olan, örneğin, bir matema-tikçi mi yoksa bir müzisyen mi olacağı ile ilgili mesleki seçimi ne ölçüde ken-disinin yaptığını sorgulayabilir. Sorun, genetik müdahalenin, tasarımcının bek-lentisi doğrultusunda birebir sonuçlarının alınıp alınmaması (genetik belirle-nim) sorunu değildir, tasarımılayanın seçimleri doğrultusunda embriyo iken müdahaleye uğrayan insan türünün üyesinin, yaşamı öyküsünü kendi seçimle-riyle biçimlendirip biçimlendirmedeği konusunda karşılaştığı belirsizlik ve

kuşku sorunudur. Böyle bir pencereden bakıldığında, insanın özgürlük gereksiniminin embriyo iken başladığı ve embriyonik evredeki özgürlük gereksiniminden ayrılamayacağı ortadadır.

Özgürlük gereksiniminin embriyoya yansımaları vurgulamak, bu gereksinime denk düşen tüm hak ve özgürlüklerin embriyo için de geçerli olduğunu ileri sürmek anlamına gelmez. Bu, örneğin bebeklerin ve çocukların dernek kurma, düşünce ve anlatım, yerleşme ve seyahat ve seçme-seçilme gibi hak ve özgürlüklerinin bulunduğunu ileri sürmek kadar saçma olurdu. Ne ki, bundan, henüz bu hak ve özgürlüklerini kullanma ehliyeti olmayan bebeklerin ve çocukların, özgürlük gereksiniminin de olmadığı sonucu çıkmaz. Özgürlük gereksinimi, öznenin içinde bulunduğu bağlamsal koşulları göz önünde bulundurmayı gerektirir. Bağlamsal koşulların sağlanması konusuna az sonra değineceğim. Orend'in beşli listesi, yaşamsal gereksinimlerin soyut ve genel birinci düzeyini oluşturur. Gereksinimlerin ikinci düzey özellikleri kişiden kişiye değişen bir biçime bürünür. Özgürlük bir yetişkinle karşılaştırıldığında bir çocuk için farklı bir ikinci düzey hak nesneleri listesi anlatıyor olabilir. Her hak sahibi için her zaman geçerli olan ve tüm hak sahiplerine uyan bir haklar ve özgürlükler listesi geliştirmeyi umamamız (Orend, 2002: 125).

Bebeklerin ve zihinsel engellilerin durumuna benzer biçimde, embriyonun öz-bilinçlilik içinde kendi insanlığının ayırdında olarak başka insanlar tarafından insanlığın bir üyesi olarak değerinin tanınması gereksinimini açığa vurmaya beklenemez. Ne de kimlik gereksiniminin çeşitli görünüşleri olarak sınıfsal, kültürel, etnik, yaratım, aşk, kendi bedeniyle özdeş olma, bir toplulukla özdeşlik kurma, aidiyet gibi çok katmanlı ilişkiler ağının etkin bir ögesidir. Bununla birlikte, birincisi, embriyonun türsel varlık olarak insanlığın bir üyesi olması, onun insanlık ailesine ait, bu ailenin tam bir üyesi olarak toplumsal tanınma gereksiniminin (bunu talep edemese de) varlığını ortaya koyar. İkinci bölümde üzerinde durulan uluslararası metinler bu doğrultudaki bir gelişmenin işareti olarak değerlendirilebilir. İnsanlığın bir üyesi olarak tanınma gereksinimi, eşitlik gereksinimi/normu ile de bağlantılıdır. Eşitlik, eşit haklara sahip, bir hak sahibi olarak toplumsal/yasal tanımayı gerekli kılar. İkinci dayanak embriyonun genotipine müdahalenin olası implikasyonlarını içerir. Özgürlük, kimlik ve toplumsal tanınma gereksinimlerinin birbirinden kopuk olmadığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, özgürlük gereksinimindekine benzer bir açılımı kimlik gereksinimiyle toplumsal tanınma gereksinimine uygulamak yanlış olmayacaktır.

Doğmamış bebeği insan türünün müstakbel bir üyesi olarak ele alan Habermas (2003) bir dizi seçimin tasarımcı tarafından baştan kararlaştırıldığı genetik tasarım uygulamasının, tasarımılanmış insanın sonradan yapacağı seçimleri, yaşam biçimini, özerk kimliğini ve toplumun üyeleri ile iletişimini nasıl etkileyebileceğini tartışır. Boy, kilo, cinsiyet, dayanıklılık gibi fiziksel ve zeka, bellek,

yaratım gibi zihinsel özelliklerin genetik olarak tasarlanması ya da zenginleştirilmesi, yalnızca yaşam biçimiyle ilgili seçimlerin kime ait olduğu konusunda ikirciklerin oluşmasına neden olmaz. Aynı zamanda, genetik tasarımlama kişinin kendisi olma kapasitesine bir tehdit oluşturur çünkü kendisi olmak, her şeyden önce kişinin kendi bedeninde olmasını, bedeniyle kendisini, kimliğini özdeşleştirmesini gerekli kılar (Habermas, 2003: 57-8). Genetik tasarım sürecinde tasarımcının yeğleme ve seçimlerinin aracına dönüşerek araçsal bir ilişkinin konusu olan insanın, kim olduğu ile kimliği hakkındaki kendi anlamlandırmaları arasındaki bağlantı zarar görür. Böyle bir durumda, tasarımılanmış insan, türünün özerk ve eşit bir üyesi olarak kendisini kavramakta sıkıntıya düşecektir. Giderek de tasarımılanmış insanın, toplum tarafından, özerk bir kimliğe sahip, özgür ve eşit bir üye olarak görülmesi ya da tanınması da güç olabilecektir (Ayrıntılı bir tartışma için bkz. Çoban, 2004: 248-50). Anlamanın oluşturucusu ve başlatıcısı olma duygusu olarak kimliğin gelişimi, seçimlerini kendisi yapmış ve bunlarla ilgili sorumluluğu üstlenen kişilerin, karşılıklılık ilkesine dayalı genelleştirilmiş normlar dünyasına katılımını gerektirir. Bunun yanında, bir oluş-uygusu olarak benliğin sürekliliğini varsayar. Doğmamış olana genetik müdahaleler, hem özerk ve sorumlu varlık olarak kişinin kendisini anlamasının önünde engel oluşturur, hem de eşitlerin paydaş olduğu bir topluluk olarak insanlığın kendi türünün kolektif anlayışını tehlikeye atar. Demek ki, genetik tasarımlama eylemi yalnızca geçmişe sabitlenmez, genetiği değiştirilmiş yetişkinin özgürlük ve kimlik duygusunu ve kimliğiyle ilgili anlamlandırmalarını ve insanlık gibi anlamlandırma örüntülerini yok ederek geleceğe yansır (Bowring, 2003: 254-56). Böyle bir tartışma çerçevesi, genetik müdahale olanaklarının artmasına koşut olarak kimlik ve tanınma gereksiniminin, yalnızca doğum sonrası sürece özgülenebileceğini, ama doğum öncesi süreci de kuşattığını ortaya koymaktadır.

Kimlik duygusunun ve benlik algısının bileşenleri olarak, fiziksel çevreyle girilen ilişkiler, fiziksel yerleşim, sosyo-mekânsal bağlılık duygusu, doğanın anlamlandırılması gibi öğeleri de eklemek gerekir. Bunların hem kimlik duygusunun hem de iyi-oluşun kurucu öğeleri olması, insanın ekolojik ve toplumsal koşullara gömülü olması gerçeğinden kaynaklanır. İnsanlar zorunlu olarak bedende cisimleşirler ama aynı zamanda ekolojik ve toplumsal koşullara gömülüdürler. Bu ekolojik ve toplumsal bağlamsal koşullar temeldir çünkü onların varlığı sayesinde seçiciler, değer verenler ve anlam yükleyenler olarak kendimiz duygusuna sahip oluruz. Bu nedenle, temel gereksinimler ya da çıkarlar, yalnızca yaşarkalma gibi dar bir alana özgü koşulları değil ama asıl olarak iyi-oluşun bağlamsal koşullarını içerir. Türün karakteristiği olan yaşam tarzını yaşamak için gereksinilen tüm bu koşullar da gereksinimler olarak belirir. İnsanların varlığının bu yönleri benlik duygusuyla ve kendileri için iyi olanı izleme kapasitesiyle ayrılmaz biçimde bağlanmış olduğu içindir ki iyi-oluşa moral üstünlük

yüklemek aynı zamanda bireyin toplumsal, ekolojik ve organik-bedensel koşullarını güvence altına almaya moral üstünlük yüklemeyi gerektirecektir. Bu unsurlar temel gereksinim oldukları ölçüde moral olarak geçerli iddialara ya da haklara zemin oluşturlar (Benton, 1993: 103, 183-4, 204).

Bu bakımdan, haklar yalnızca karışmama, eylemsizlik, bir şeyi yapmaktan sakınma ya da kaçınma ekseninde belirmez. Bunun yanında, bir eylemliliği, hak nesnelerini ve iyi-oluşun bağlamsal koşullarını sağlamayı, güvence altına almayı gerekli kılar. Örneğin eğitim hakkının gerçekleşmesi için okuma yazma öğretmenin insani ve somut koşulları sağlanmalıdır (Mourgeon, 1990: 87). Hakka esin kaynağı olan gereksinimin karşılanması, iyi-oluşun unsurlarının sağlandığı uygun bir bağlamı ve ortamı gerektirir. Bu dışsal koşulların bulunmaması durumunda karışılmama hakkının kullanım değeri oluşmayacaktır. Dışsal koşulların yanı sıra, canlı doğal varlık için, türüne uygun yaşam tarzını sürmesini olanaklı kılmayla ilgili niteliklere, güçlere ve potansiyellere özgü içsel koşullar söz konusudur. Daha önce vurgulandığı gibi, canlı varlıklar başlangıçta potansiyel olarak bulunan bu nitelikleri ve güçleri gelişme sürecinde edinirler. İçsel özelliklerin işlev yüklenmesiyle bağlantılı dışsal koşulların bulunmadığı bir bağlamda, güçler ve kapasiteler ya hiç edinilmez, ya eksiklikli olarak ya da dumura uğramış biçimde edinilir. Çünkü gelişim süreçleri kendi kendini sürdüren süreçler değildir, beslenme pratiklerinin sürekli sunulmasına, özen gösterme ilişkilerine ve maddi ve toplumsal çevrenin uygun biçimde sürdürülmesinin varlığına bağlıdır. Tekil yüklenim olarak gelişim hakları kavramı, gelişen bireyi, kişisel gelişimi için uygun toplumsal ve maddi koşulların gereksinimini duyan birisi olarak görmeyi gerektirir (Benton, 1993: 169-170).

İşte tam da bu nedenle, embriyonun iyi-oluş gereksinimlerinin karşılanması, iyi-oluşun ekolojik ve toplumsal bağlamının sağlanmasını zorunlu kılar. Bu, bugün hak sahibi olarak gördüğümüz kişiler için olduğu kadar onların öncesi olan embriyolar için de önemlidir. Az önce vurguladığım, insanın özgürlük, eşitlik, kimlik, tanınma gereksinimleri bakımından, uygun bağlamsal koşulların varlığı sayesinde bunlara denk düşen haklar gerçekleşebilir. Örneğin Habermas'ın üzerinde durduğu genotipin değiştirilmesine bağlı sorunlar, doğanın anlamlandırılması ve fiziksel ve kültürel çevreyle ilişkiler gibi unsurlar bakımından kimliğin bağlamsal koşullarının yitirilmesine işaret eder. Aynı biçimde, sağlıklı ekolojik koşullar su ve havayı annesinden sağlayan embriyo da dahil insanlık ailesinin üyelerinin iyi-oluşunun sürdürülmesini olanaksızlaştırır. Türün üyesi olarak embriyonun kapasitelerinin gelişmesi, tıpkı türün yetişkin üyelerinde olduğu gibi, yalnızca bir karışmama ve eylemsizlik ortamında olanaklı değildir. Tersine, bedensel iyi-oluşunun unsurları olan beslenme, koruyucu sağlık bakımı, temiz su, temiz çevre gibi gereksinimlerinin karşılanmasına olanak tanıyan ekolojik ve toplumsal koşulların güvence altına alınmasıyla ancak embriyonun potansiyellerinin gerçekleşebileceği uygun bir bağlam orta-

ya çıkar. Genetik tasarımlama, güdümleme, değişiklik pratikleri embriyonun yaşamına bir karışma olduğu kadar, embriyonun potansiyellerini geliştirmesiyle ilgili uygun bağlamsal koşulların sağlanmaktan uzak olduğunun da göstergesi olarak değerlendirilebilir.⁹ Ve kuşkusuz, moral özne olarak hak sahibi saydığımız/sayacağımız kişilerin kendi yaşam öykülerini oluşturmalarıyla ilgili, toplumun eşit üyeleri olarak kimliklerini ortaya koymalarıyla ilgili, kısacası iyi-oluşlarıyla ilgili bağlamsal koşulların, daha gelişim sürecinin başlangıcında zarar görmesinin göstergesidir. Çünkü eğer yaşamın değeri, anlamı, yönü, tarzı ile ilgili yargılar birinci kişi yargısıysa, bunlar kimlik, tanınma, özgürlük gereksinimleriyle bağlantılıysa ve birinci kişinin kendi yaşam öyküsünü oluşturma gerçeği başkaları tarafından tanınmalı ve saygı görmeliyse, o insan daha embriyo iken gen mühendisinin ve üçüncü kişilerin biçimlendirme çabasına konu olduğu içindir ki zamanı geldiğinde oluşturulacak yaşam tarzı, kendi kimliğini ve doğasını anlamlandırma örüntüleri ve başkalarıyla ilişki biçimleri de etkilenecek demektir.

Bu çerçevede, iyi-oluş bağlamında gerekli unsurların ve koşulların sürekli sağlanması bakımından sorumluluk kime düşecektir sorusu belirir. Anneye mi, babaya mı, ikisine birlikte mi, yerel yönetimlere mi, devlete mi, hastane, sağlık ocağı gibi tıbbi kurumlara mı, embriyoloji ve etik kuruluna mı? Gerek iyi-oluşa zarar vermeme ve gerekse gelişimi olanaklı kılacak koşulların sağlanması bakımından beliren sorumluluk tüm bunları kapsar, denebilir. Kaldı ki, insan embriyosunun iyi-oluşunu güvence altına alan, hak öznesi olarak tanıyan, yasaklamaları ve cezaları düzenleyen medeni kanun, ceza kanunu gibi ya da tüp bebek ve embriyonik kök hücre araştırmalarıyla ilgili yasal metinlerde ve yukarıda andığım uluslararası düzenlemelerde çeşitli düzeylerde ortaya çıkan sorumlu özne ve organlar bir ölçüde belirlenmiş ya da bu yönde bir çaba oluşmaya başlamıştır. Yapay rahim gerçekleşmediği sürece, anne, embriyonun iyi-oluş unsurlarının ve bağlamsal koşullarının bir görünümü olarak belirir. Bebeklerin durumunda olduğu gibi, embriyonun yeterli beslenmesinin, bedensel bütünlüğünün ve güvenliğinin ve sağlıklı ekolojik ortamın sağlanması bakımından bu böyledir. Benzer biçimde, iyi-oluşun bağlamsal koşullarının sağ-

9 Bununla birlikte bu türden pratikler embriyonun gelişme potansiyelleriyle ilgili olumlu bir işlev de yüklenebilir. Örneğin, kalıtımla ilişkilendirilen bedensel ve zihinsel hastalıkların ortaya çıkmasına engel olmaya dönük iyileştirici genetik müdahaledeki gibi. Bu durumda, yine de, genetik müdahalenin yarattığı birkaç moral sorunun çözüme kavuşturulmasının güçlüğü ile yüz yüze geliriz. Bunlardan biri iyileştirici ve zenginleştirici müdahaleyi birbirinden ayırmak için ve ilkinin doğru ikincisini yanlış kabul etmek için moral ve tıbbi bir çerçeve oluşturmaktır. İkincisi, embriyonun kendisine sorulabilseydi iyileştirici müdahaleyi onaylar mıydı sorusunu yanıtlamaktır. Bu soru, benzer hastalıklarla yaşayan engelli kişilere nasıl yaklaştığımızla ve onların haklarıyla ilgili bir tartışmayı da ister istemez beraberinde getirir. Aynı zamanda, üçüncü kişi olarak, embriyonun yaşamına müdahale etme hakkımızın olup olmadığı tartışmasını da. Başkasının yaşamına müdahalede ve üçüncü kişinin onun adına yaptığı seçimlerde sınır çizgisinin nereye çekileceğine nasıl karar vermeli sorusunun da yanıtlanması gerekecektir kuşkusuz. Bu tür tartışmalar için bkz. Çoban, 2004; Habermas, 2003; Bowring, 2003: 246-57.

lanmasında ve sürdürülmesinde devletin sorumluluğu da vardır. Gebeliğin sona erdirilmesi, annenin kendini öldürmesi, yoğun yan etkileri olan ilaçların kullanılması, uyuşturucu madde kullanılması, tüp bebek uygulamasında açığa çıkan artık embriyoların uygun yaşam ortamına yerleştirilmek yerine yok edilmesi gibi durumlarda yaşam ortamıyla ilgili koşullara zarar verilecektir. Buradaki moral sorumluluk, embriyo ve ceninin gereksinimlerini karşılama koşullarına zarar vermemek ve uygun bağlamsal koşulları sağlamak ve sürdürmektir. Gebeliğin sona erdirilmesi ve artık embriyoların rahme yerleştirilmemesi gibi çatışan temel çıkarlara konu olan çatışmalı haklar durumunda moral tartma edimi ya da karşılıklı moral ağırlığa karar verme sorumluluğu, moral sorumluluk yüklenen öznelerin üstüne kalır. Gebeliğe son verecek anne kendi iyi-oluş koşullarının sürmesi ile embriyo ya da ceninin iyi-oluş koşullarının sürmesi arasında moral bir tartma yükümlülüğü altındadır. Tüp bebek uygulamasında anne karnına yerleştirilen ve artık duruma geldiği için yerleştirilemeyen embriyoların durumu hem tekil moral özneler olarak anne ve babanın moral sorumluluğunu hem de uygulamaya izin veren devletin ve uygulayıcı tıbbi kurumların ve uzmanların toplumsal/kolektif moral sorumluluğunu doğurur. Bu gibi tüp bebek pratiğinin kendisinde içkin olarak iyi-oluş koşullarına zararın kaçınılmaz olduğu uygulamaların ya terk edilmesi ya da artık embriyo açığa çıkartmayacak bir dönüşüme uğraması beklenir. Burada beliren bir sorun, annenin ya da anne-babanın ve annenin taşıdığı yavrunun, anneye yerleştirilen ve yerleştirilmeyen embriyoların iyi-oluşlarına eşit moral ağırlık tanınıp tanınmayacağıdır. Anne için uygun olan iyi-oluş koşullarının taşıdığı bebeğin iyi-oluş koşullarından farklılık gösterebildiği belirli durumlar olabilir. Türlü nedenlerle istenmeyen bir bebek, annenin iyi-oluş koşullarının sürmesinin bir engeline dönüşebilir. Embriyo ve cenin hak öznesi olarak kabul edilse de edilmese de, bu, bir adalet sorunu olarak varlığını korur. İyi-oluş gereksinimlerinin farklılaştığı benzer durumlarda, adalet kavramı, Benton'ın (1993: 215) belirttiği gibi, 'gereksinim alanı ve yapısındaki böyle farklılıklara duyarlı olmayı ve davranış farklılıklarına izin vermeyi gerektirecektir'. Tekil ve kolektif moral yükümlülük, farklılaşmış davranışa verilen iznin kötüye kullanılmasını dengeleyecektir. En azından umut edilen budur.

Sonuç

Bu yazıda insan hakları bakımından insan embriyosunun moral statüsünü tartışmaya açtım. Embriyonun hak sahibi statüsünü yapılandırabilmek için başlangıç olarak zemin temizliği ve arazinin düzeltilmesi gereklidir. Bu nedenle, ilk iki bölümü embriyonun insana eşit bir statüye sahip olmadığını ileri süren görüşleri çürüten argümanları oluşturmaya ayırdım. İlk, yetişkin, sağlıklı insanın sahip olduğu özelliklere bakarak bir statü belirlemeye çalışan yaklaşımla-

rın yarattığı çelişkileri, buna bağlı olarak ortaya çıkan ayrımcı ve hiyerarşik anlayışın sorunlarını vurguladım. Sonra embriyo ile insan arasındaki özellik farklılıklarına dayanan görüşlere karşı bir konumlanış olarak embriyonun, türünün bir üyesi olmasının onun statüsünü belirleme bakımından sunduğu olanakları gündeme taşıdım. Türün üyesi embriyo ile türsel varlık olarak insanlık arasındaki ilişkileri, genetik, toplumsal ve tarihsel boyutlarıyla birlikte açımaya çalıştım. İnsanın ancak ve yalnızca doğduğu anda insan statüsü kazandığı yollu anlayışı çürütmek üzere ele aldığım önemli bir başka nokta, türün üyesinin potansiyellerinin ve kapasitelerinin gelişiminde doğmamış olan ile doğmuş olan arasındaki süreklilik olgusudur.

Türsel varlık kavramına dayalı bir tartışmayla haklar bakımından bir 'türçülük' yapmadığım uyarısını belirtmek durumundayım. Türün üyesi olmak, insan hakları literatüründe insan haklarını doğmuş 'insan' ile eşitleyen görüşler karşısında, embriyonun da bu hakların kapsamına içerilebileceğini göstermeye dönük bir argümandır. Makalenin sonraki kısmında yer verilen hem morallik tartışması hem de iyi-oluş tartışması insan haklarının sadece insan türüne değil insan türü dışındakilere de uygulanabileceğini ortaya koyar. Kaldı ki yazıda insan haklarının öbür türlere uygulanması sorunuyla değil de insan embriyosuna uygulanabilir olup olmadığı sorunuyla ilgiliyim.

İzleyen iki bölümde, bu kez, embriyonun insana eşit bir moral statüye sahip olmasının gerekçelerini tartıştım. Bu tartışmanın dayanaklarından bazıları, hak ile sorumluluk arasındaki açının sorumluluk üstlenemeyen embriyoyu hak sahibi kılma olanağını sunması, hak iddiasını dillendiremeyen embriyonun yine de hak ehliyetinin bulunması, morallığın anlamına odaklandığımızda embriyoya dönük moral yükümlülüklerimizin varlığıdır. Embriyoyu insan hakları bağlamına içermenin gerekçelerini iki düzeyde çözümlemiş durumdayım. Bir, haklar davranış biçimlerinin moral nedenidir. İnsan haklarını davranış biçimlerini belirleyen moral gerekçeler olarak, saygılı davranışın nedenleri olarak düşünürsek, embriyoya davranışımızın moralliği ekseninde embriyonun haklarını insan hakları bağlamına içermemiz olanaklıdır. Bu çerçevede hak sahibi insanı belirlemek için kullanılan ölçütlerin embriyo bakımından da uygulanabilirliği ve geçerliliği söz konusudur. İki, gereksinim-hak ilişkisi ekseninde iyi-oluşun korunması ve sürdürülmesine moral üstünlük yüklenmesi. Bu çerçevede de embriyonun iyi-oluşunun korunup sürdürülmesi onun gereksinimlerinin karşılanmasına bağlıdır. Böylece, insan haklarına esin kaynağı olan yaşamsal gereksinimler bakımından da embriyonun insan haklarının öznesi olarak belirlediğini göstermiş oldum.

Yazının girişinde değinilen, embriyoyu kapitalist ilişkilerin alanına terk etmek seçeneği dışarıda tutulursa, embriyonun haklarının belirlenmesinde önümüzde iki yol var gibi görünüyor. Birincisi, egemen liberal-bireyci haklar söyleminin içsel çelişkilerini göz önünde tutarak embriyo için insan hakları bağla-

mından bağımsız yeni bir hak kategorisinin, embriyo haklarının yaratılmasıdır. Embriyoyu insana eşit bir moral statüde görmeyenler için bu yeğlenebilir bir alışık olabilir. Bu durumda insan hakları için yeterli görülmeyen bir varlığın bir hak öznesi olarak kuruluşunun gerekçelerinin neler olduğunun açıklanması gerekecektir. Her ne kadar yeni bir dizgenin embriyonun insan haklarının öznesi olup olmadığı yönündeki tartışmayı hafifletmesi beklenebilirse de, buradaki paradoks, insan hakları bağlamının dışına çıkıldığında tartışmanın azalmak yerine daha da yoğunlaşması olasılığıdır. İnsan hakları sahiplerinin çıkarlarının embriyo haklarının öznesinin çıkarlarını baskılama eğilimi, tartışmayı körükleyecektir. İkinci yol, bu yazının dayanakları ile gerekçelerini sunduğu gibi, embriyonun insan hakları dizgesine içerilmesidir. Bu yapıldığında, embriyoyu, zaten sınırlı olduğu için eleştiri yöneltilecek insan haklarından daha da geri bir hak statüsüne hapsedilmenin önü kesilir. Embriyoyu şu ya da bu gerekçeyle insan hakları çerçevesinin dışına savurmak yerine, insan haklarını, içerilebilecek hak sahibi bakımından daha kuşatıcı, daha kapsayıcı biçimde düşünmek mümkündür. Bu yazının savunduğu gibi embriyoyu insan haklarına sahip topluluğun eşit moral statüye sahip bir üyesi olarak kabul edersek, embriyo, bazı hak sahibi insanların daraltıcı biçimde ve kıskançlıkla sahiplenildikleri hakların koruyucu kapsamının dışına itilmemiş ve hak sahiplerinin çıkarlarıyla baskı altına alınmış insafına terk edilmemiş olur. Her iki yol bakımından başat sorun ekonomi-politik, kültürel, dinsel ve bireysel çıkar çatışmalarına konu olan böyle bir alanda, olası engellerin var olan toplumsal ilişkiler bağlamında nasıl aşılabileceği. Karamsar bir değerlendirme, embriyonun, kapitalist ilişkiler ağının salınımından kurtulamayacağını ileri sürebilir. Oysa insan haklarının tarihsel gelişimine bakılarak morallik tartışmalarının ve toplumsal mücadelelerin gelişmesiyle birlikte insan haklarının embriyoyu da kuşatmasına dönük bir iyimserlik için nedenler bulunabilir. Kaldı ki, yazıda vurgulandığı üzere, embriyo bakımından morallik ve hak tartışması, insanlık kavramının içeriği ve bildiğimiz insanın hakları bakımından da sonuçlar doğurmaktadır.

Ekonomik ve toplumsal koşulların yeniden yapılanması söz konusu olmadan, embriyonun, insan hakları ile pratikte etkili biçimde korunmasını beklemek de aşırı iyimserlik olur. Genetik alanında etkinlik gösteren güçlü şirketlerin, ilaç endüstrisinin, sağlık kuruluşlarının, tüp bebek merkezlerinin, üniversitelerin, AR-GE kuruluşlarının, kordon kanı, yumurtalık ve sperm bankalarının, bilimsel ve teknolojik gelişmeye önsel önem yükleyen bilim insanlarının çıkarları karşısında soyut, biçimsel insan hakları dizgesiyle embriyonun iyi oluşunun korunması ve sürdürülmesi pratik güçlükleri beraberinde getirebilecektir. Bir başka deyişle, embriyo insan haklarının öznesi kabul edilse bile bunun uygulamada etkisiz kalacağı söylenebilir. Buradaki sorun, biçimsel haklar ile hakların özü bakımından gerçekleşmesini olanaksız kılan toplumsal-bağlamsal koşullar arasındaki yarıktır; yoksa sorun insan ve embriyonun verili ka-

bul edilen yetenekleri ya da kapasiteleri bakımından farklılaşmış oluşları değildir. İki kerteği birbirinden ayırmak gerekir. İlki uygulamaya dönüktür. Embriyonun var olan liberal-bireyci haklar dizgesinin biçimsel korumasına içerilse bile uygulamada bunun etkisiz kalabileceği düşüncesidir. Bu düşünceden hareketle böyle bir içermenin tümüyle anlamsız olacağı sonucuna ulaşanlar da olabilir. Ancak aynı etkisizlik, hakkı uygulamada gerçekleştirmede toplumsal eşitsizliklere bağlı kısıtlılıkları bulunan hak öznesi insanlar için de geçerli olduğuna göre, ulaşılan bu sonucun dayanağı ortadan kalkar. İkincisi verili içkin yetenekler ya da kapasiteler bakımından embriyo ile hak öznesi insanlar arasındaki farklılıkların vurgulanmasıyla ilgilidir. Bu vurgudan hareketle embriyonun biçimsel olarak bile insan hakları kategorilerinin öznesi olamayacağı savunulur. Kuşkusuz embriyo ile insan arasında yetenek, güç ya da kapasite farklılıkları vardır. Bununla birlikte, yazıda tartıştığımız üzere liberal söylemin dayandığı, verili yetenekler ya da kapasiteler ölçütünün kendisi zaten sorunludur. Embriyoyu insan haklarının biçimsel güvencesinden yoksun kılmak için buradan yola çıkıldığında gelinen uğrak da sorunlu olacaktır. Örneğin kadınların ve siyahların verili yeteneklerinin kısıtlılığı görüşünün, onları kimi siyasal haklardan yoksun bırakmanın gerekçesi olarak savunulduğunu anımsayalım. İnsan hakları dizgesine içerilmiş embriyonun haklarının uygulamada etkili biçimde gerçekleşmesinin uygun koşullarını yaratmak başka bir şey, embriyoyu haklardan yoksun kılmanın gerekçelerini oluşturmak başka şeydir. Çeşitli insan haklarının biçimsel olmanın ötesinde gerçekleşmesi için toplumsal, ekonomik, ekolojik, siyasal ve kişisel koşulları sağlamada olduğu gibi, embriyonun haklarının özü bakımından gerçekleşmesinin bağlamsal koşullarının da sağlanması gerekecektir.

KAYNAKÇA

- ABC News (2006) "Pope Says Embryos Have Rights from Conception", (26 Şubat) <http://abc-news.go.com/International/wireStory?id=1667206>, ziyaret 17.4.06.
- Adams, Carol J. (1994) *Neither Man Nor Beast: Feminism and the Defense of Animals*, New York: Continuum.
- Additional Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being With Regard to the Application of Biology and Medicine, on the Prohibition of Cloning Human Beings (1998), Council of Europe, European Treaty Series No.168, 12.1.1998, <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=168&CM=8&DF=26/07/2005&CL=ENG>
- Ad Hoc Group of Consultants to the Advisory Committee to the Director, NIH (1994) *Report of the Human Embryo Research Panel*, Bethesda, Maryland: National Institutes of Health, http://ospp.od.nih.gov/pdf/VOLUME1_REVISIED.PDF, ziyaret 16.8.06
- Akarsu, Bedia (1998) *Kişî Kavramı ve İnsan Olma Sorunu*, İstanbul: İnkılap.
- Annas, George J. (2000) "Ulysses and the Fate of Frozen Embryos – Reproduction, Research, or Destruction?", *The New England Journal of Medicine*, Vol. 343, No. 5, 373-376.
- Annas, George J., Lori B. Andrews ve Rosario M. Isasi (2002) "Protecting the Endangered Human: Toward an International Treaty Prohibiting Cloning and Inheritable Alterations", *American Journal of Law and Medicine*, Vol. 28, No. 2 & 3, 151-178.

- Benton, Ted (1993) *Natural Relations: Ecology, Animal Rights and Social Justice*, Londra ve New York: Verso.
- Bono, Paola ve Sandra Kemp (1991) *Italian Feminist Thought: A Reader*, Oxford: Basil Blackwell.
- Bowring, Finn (2003) *Science, Seeds and Cyborgs: Biotechnology and the Appropriation of Life*, Londra ve New York: Verso.
- Brownsword, Roger (2003) "Bioethics Today, Bioethics Tomorrow: Stem Cell Research and the "Dignitarian Alliance"", *Notre Dame Journal of Law, Ethics and Public Policy*, No.17, 15-51.
- Callahan, Sidney (1997) "Are "Pre-Embryos" Human?", *Commonweal*, June 20.
- Carter, Neil (2001) *The Politics of the Environment: Ideas, Activism, Policy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Connelly, James ve Graham Smith (2003) *Politics and the Environment: From Theory to Practice*, 2.Baskı, Londra ve New York: Routledge.
- Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being With Regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine, Council of Europe, European Treaty Series No. 164, 4.4.1997, <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=164&CM=8&DF=26/07/2005&CL=ENG>
- Çoban, Aykut (2004) "Biyoteknoloji, Habermas ve Kendimiz Olmak", *Mülkiye*, Cilt 28, No. 242, 237-253.
- Çotuksöken, Betül (1997) "Ernst Cassirer'de İnsan", İ. Kuçuradi (haz.) *Yüzyılımızda İnsan Felsefesi: Takiyettin Mengüşoğlu'nun Anısına* içinde, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 169-178.
- Dickens, Peter (1992) *Society and Nature: Towards a Green Social Theory*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Dolgin, Janet L. (2003) "Embryonic Discourse: Abortion, Stem Cells, and Cloning", *Florida State University Law Review*, No. 31, Fall, 101-162.
- Doyal, Len ve Ian Gough (1991) *A Theory of Human Need*, Londra: Macmillan.
- Engel-Di Mauro, Salvatore (2006) "Reflections on "The Struggle for the Rebel Body"", *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 17, No. 4, 66-73.
- Ertan, Birol (2001) "Hayvan Hakları ve Türkiye", Cevat Geray'a Armağan içinde, Ankara: Mülkiyeli-ler Birliği Yayınları, 393-416.
- Evans, Tony (2001) *The Politics of Human Rights*, Londra: Pluto.
- Federici, Silvia (2004) "The Great Caliban: The Struggle Against the Rebel Body", *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 15, No. 2, 7-16.
- Fleising, Usher (2001) "Genetic Essentialism, Mana and the Meaning of DNA", *New Genetics and Society*, Vol. 20, No.1, 43-57.
- Fukuyama, Francis (2002) *Our PostHuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*, Londra: Profile Books.
- Galtung, Johan (1999) *Bir Başka Açıdan İnsan Hakları*, çev. M.Sözen, İstanbul: Metis.
- Graham, Gordon (2002) *Genes: A Philosophical Inquiry*, Londra ve New York: Routledge.
- Gribbin, Mary ve John (2005) *İnsan Olmak*, çev. S.Gökölük, Ankara: Dost Kitabevi.
- Griffin, James (1986) *Well-being: Its Meaning, Measurement and Moral Importance*, Oxford: Clarendon Press.
- Habermas, Jürgen (2003) *The Future of Human Nature*, Cambridge: Polity.
- Hughes, Mark (1997) "A Discussion of the Federal Ban on Human Embryo Research" içinde, <http://www.pbs.org/newshour/forum/march97/embryo3.html>, ziyaret 17.4.06
- Ilin, M. ve E. Segal (1985) *İnsan Nasıl İnsan Oldu*, çev. A.Zekerya, İstanbul: Yeni Dünya Yayınları.
- Irving, Dianne N. (1999) "When Do Human Beings Begin? "Scientific" Myths and Scientific Facts", *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 19, No. 3/4, 22-46.
- Kuçuradi, Ioanna (1971) *İnsan ve Değerleri*, İstanbul: Yankı Yayınları.
- Marx, K. (1977) *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, Moskova: Progress Publishers ve Londra: Lawrence and Wishard.
- Marx, K. (1978) "On the Jewish Question", R.C. Tucker (der.) *The Marx-Engels Reader* içinde, New York ve Londra: WW Norton and Company, 26-52.
- Marx, K. (1993) *1844 Elyazmaları*, çev. K.Somer, Ankara: Sol Yayınları.

- Marx, K. (1997) *Yahudi Sorunu*, Ankara: Sol Yayınları.
- McLean, Iain (1996) *The Concise Oxford Dictionary of Politics*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Mies, Maria (2006) "Questioning Needs: A Rejoinder to Victor Wallis", *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 17, No. 4, 44-47.
- Mossman, Carol A. (1993) *Politics and Narratives of Birth: Gynocolonization from Rousseau to Zola*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mourgeon, Jacques (1990) *İnsan Hakları*, çev. A.Ekmekçi ve A.Türker, İstanbul: İletişim.
- Nuttall, Jon (1997) *Ahlâk Üzerine Tartışmalar: Etiğe Giriş*, çev. A.Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı.
- O'Brien, Mary (1981) *The Politics of Reproduction*, Londra ve New York: Routledge.
- Orend, Brian (2002) *Human Rights: Concept and Context*, Peterborough, Ontario: Broadview Press.
- Özcan, Muttalip (2006) *İnsan Felsefesi: İnsanın Niteliği Üstüne Bir Soruşturma*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Özlem, Doğan (1997) "Takiyettin Mengüşoğlu'da İnsan Kavramı", I. Kuçuradi (haz.) *Yüzyılımızda İnsan Felsefesi: Takiyettin Mengüşoğlu'nun Anısına* içinde, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 11-22.
- Plumwood, Val (1993) *Feminism and the Mastery of Nature*, Londra ve New York: Routledge.
- Ramsay, Maureen (1997) *What's Wrong With Liberalism? A Radical Critique of Liberal Political Philosophy*, Londra ve Washington: Leicester University Press.
- Recommendation 934, *On Genetic Engineering*, (1982) Council of Europe, Parliamentary Assembly, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/documents/adopted-text/ta82/errec934.htm>, ziyaret 31.8.2005.
- Revill, Jo (2006) "High-dose Fertility Drugs Put Mothers and Babies at Risk", *The Observer*, 17 Aralık, http://observer.guardian.co.uk/uk_news/story/0,,1973985,00.html
- Rothman, B.K. (2001) *The Book of Life*, Boston: Beacon Press.
- Steering Committee on Bioethics (2003) *The Protection of the Human Embryo In Vitro* (Report by the Working Party on the Protection of the Human Embryo and Fetus) Council of Europe, CDBI-CO-GT3; http://www.coe.int/T/E/Legal_Affairs/Legal_co-operation/Bioethics/Activities/Human_embryo_and_foetus/CDBI-CO-GT3%282003%2913E.pdf, ziyaret 1.9.2005.
- Şenel, Alâeddin (2006) *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, Ankara: İmge.
- Türk Medeni Kanunu (2001) Kanun Numarası 4721, Kabul Tarihi 22.11.2001, Resmi Gazete, Sayı 24607, 8.12.2001.
- Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights, UNESCO, 11.11.1997, <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001096/109687eb.pdf>, ziyaret 4.12.2003
- U.S. Supreme Court (1973) *Roe v.Wade*, 410 U.S. 113, http://caselaw.lp.findlaw.com/scripts/printer_friendly.pl?page=us/410/113.html#tt2, ziyaret 15.11.2005
- Ürdün Tabipler Derneği (2003) *İslam ve Tıp Açısından İnsan Kopyalamak Caiz mi?*, çev. S. Uçan, İstanbul: Bilge.
- Warren, Mary Anne (2001) "Abortion", H.Kuhse ve P.Singer (der.) *A Companion to Bioethics*, Blackwell Publishing, Blackwell Reference Online, http://www.blackwellreference.com/subscriber/tocnode?id=g9780631230199_chunk_g97806312301991, ziyaret 12.2.2007.
- Wallis, Victor (2006) "Vision and Strategy: Questioning the Subsistence Perspective", *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 17, No. 4, 38-43.